

UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De oorlog in het museum: Herinnering en verbeelding

Somers, E.L.M.

Publication date
2014

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Somers, E. L. M. (2014). *De oorlog in het museum: Herinnering en verbeelding*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

4 Oorlog, identiteit en lokale geschiedenis

TWEE PERSPECTIEVEN

Het CRASH Luchtoorlog- en Verzetsmuseum 1940-1945 in het Noord-Hollandse Aalsmeerderbrug houdt jaarlijks een *Spitfire*-dag. In 2012 kwam er weer veel publiek op de gebeurtenis af. Naast bezichtiging van het museum en vooral de *Spitfire*-hal was er een tweedehandsboeken- en vliegtuigmodellenverkoop georganiseerd. Er waren activiteiten voor kinderen, zoals een kleurwedstrijd, en een huisfotograaf maakte van elke jeugdige bezoeker een foto voor een heuse *Spitfire*. De foto's werden direct op de website van het museum geplaatst (zie afbeelding 25). Het plaatselijk belang van de gebeurtenis werd onderstreept door een bericht in de regionale pers.¹ Het museum organiseert sinds 2007 deze publieksdag, nadat de Stichting Crash Research in Aviation Society Holland '40-'45 (CRASH '40-'45) dankzij een succesvolle fondsenwervingsactie een reconstructie van het beroemde Engelse jachtvliegtuig, de *Supermarine Spitfire 3w-s*, definitief kon opnemen in de collectie. Deze 'vliegende legende' is de grote publiekstrekker van het museum. Niet alleen Britse piloten maar ook bekende Nederlandse vliegers als Jan Linzel, Bob van der Stok, Jan Plesman en Joop Mulder vlogen in dergelijke toestellen. Speciale aandacht is er voor de *Spitfire* die in februari 1945 neerstortte in de directe nabijheid van waar nu het museum is.

Door het jaar heen organiseert het CRASH Luchtoorlog- en Verzetsmuseum ook andere evenementen. In samenwerking met de organisatie Keep Them Rolling vindt op de laatste zaterdag in september de *Red Ball Express* plaats als herinnering aan de geallieerde logistieke operatie na *D-Day*. Originele militaire voertuigen uit de Tweede Wereldoorlog maken die dag een tocht langs historische plaatsen in de omgeving van het museum. Daarnaast zijn er speciale activiteiten rond de 4 en 5 meiherdenkingen, tijdens het Museumweekend, op Open Monumentendagen en gedurende de 'Stellingmaand'. Er worden modelbouwdagen en 'oude-radio-weekends' georganiseerd. Vanaf 2013 vindt jaarlijks de *Air War Me-*

¹ 'Spitfire. Kinderen in de ban van oud vliegtuig', *Haarlems Dagblad*, 5 maart 2012.

morial Day plaats, die de herinnering aan de omgekomen geallieerde vliegers en burgerslachtoffers levend moet houden.²

Het museum wordt draaiende gehouden door een actieve ploeg van ongeveer vijftieng vrijwilligers (zie afbeelding 26). Elke woensdag komt een aantal van hen bijeen om zich met toewijding op hun passie, het museum over de luchtoorlog, te storten. De passie voor de musealisering van de luchtoorlog en meer in het algemeen de militaire oorlogsvoering is een echte mannenaangelegenheid.³ Een aantal echtgenotes van de CRASH-vrijwilligers is zijdelings bij de hobby betrokken: maandelijks maken zij het museum schoon. De belangstelling van de stichting voor de luchtoorlog nam een aanvang in 1987, toen er onderzoek werd gedaan naar de Engelse *Vickers Wellington PH-C*, die op 31 mei 1942 neerkwam aan de Ankerdijk in het nabijgelegen Badhoevedorp. Leden van de werkgroep, waaruit de stichting CRASH uiteindelijk is voortgekomen, voerden de berging uit. Al spoedig ontstond het idee de wrakstukken permanent tentoon te stellen. De enthousiaste vrijwillige bergers lokaliseerden nog meer neergekomen toestellen in de omgeving. Ze onderzochten het verhaal van de missies en verzamelden informatie over de bemanningen. In veel gevallen leidde dat tot direct contact met nabestaanden van omgekomen vliegers.⁴ Geleidelijk aan verbreedde de belangstelling zich. Het verzet in Haarlemmermeer, in het bijzonder de onderduikboerderijen, kreeg aandacht. Ook hierover werd materiaal verzameld.

Hoogtepunt in het bestaan van het CRASH -museum was de ingebruikname in 2009 van de nieuwe huisvesting van het museum, in het monumentale fort in Aalsmeerderbrug, dat deel uitmaakt van de indrukwekkende Stelling van Amsterdam. Meer dan een jaar lang was intensief aan de inrichting gewerkt, waarbij menig vrijwilliger overuren maakte. In aanwezigheid van de regionale media verrichtte burgemeester T. Weterings van de gemeente Haarlemmermeer op 2 mei 2009 de openingshandeling, waarna de belangstellenden het museum konden bewonderen. Een zogenoemde *Fly by*, boven het museum uitgevoerd door twee historische vliegtuigen, completeerde de feestelijkheden.

Het CRASH Luchtoorlog en Verzetsmuseum in de Haarlemmermeer is een van de talrijke oorlogsmusea in Nederland die zich oriënteren op regionale aspecten en gebeurtenissen uit de bezettingsjaren. Deze musea zijn voortgekomen uit plaatse-

2 Gesprek met J. Dijkamp, bestuurslid en museumcoördinator Crash Research in Aviation Society Holland '40-'45, 6 april 2013. Zie ook: <http://www.crash40-45.nl> (geraadpleegd 17 juni 2013).

3 Het jaarlijks Vrijheidsonderzoek uit 2011 geeft aan dat van de Nederlandse burgers 44% geïnteresseerd is in de Tweede Wereldoorlog. Mannen zijn over het algemeen meer in de oorlog geïnteresseerd dan vrouwen. De helft van de mannen (51%) geeft aan veel tot zeer veel interesse te hebben. Bij vrouwen is dat met 36% aanzienlijk minder. 'Nationaal Vrijheidsonderzoek 2011', Bureau Veldkamp (Dieter Verhue, Rogier van Kalmhout en Bart Koenen) in opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 Mei, april 2011.

lijke, particuliere initiatieven en worden beheerd door gepassioneerde betrokkenen, die hierin veel vrije tijd steken. Het is opmerkelijk dat vooral vanaf de tweede helft van de jaren negentig het aantal van dergelijke musea sterk is toegenomen. De groeiende belangstelling voor museale presentaties van de Tweede Wereldoorlog verbonden aan de lokale geschiedenis, is niet los te zien van de huidige omgang met het verleden en de interesse voor cultureel erfgoed. Deze aandacht wordt veelal in verband gebracht met de behoefte aan herkenbaarheid en het benadrukken van een eigen identiteit.

In dit hoofdstuk staat de lokale en regionale functie van de oorlogsmusea centraal. Deze functie wordt vanuit een tweetal invalshoeken belicht. Het ene perspectief richt zich op de talrijke zelfstandige, lokale en regionale musea van de Tweede Wereldoorlog. Deze musea zijn het resultaat van betrekkelijk individuele, autonome processen die lang niet altijd gelijke tred houden met heersende geschiedopvattingen of in de pas lopen met het nationale discours van de politieke herinnering, waaraan – zoals we zagen – veelal morele boodschappen zijn verbonden. Deze ontwikkeling is illustratief voor de in de laatste decennia sterk gegroeide en getransformeerde populair-historische cultuur. Er wordt hier ingegaan op de spectaculaire toename van het aantal zelfstandige, lokale en regionale musea, op de aard van de initiatieven, de drijfveren van betrokkenen en de mogelijke impact van deze musea op het beeld van de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Afzonderlijk wordt stilgestaan bij de vlucht die de belangstelling voor militaire overblijfselen heeft genomen. Dit verschijnsel betreft niet alleen de interesse voor restanten van de luchtoorlog boven Nederland, maar vooral voor wat er over is gebleven aan (Duitse) verdedigingswerken. Het aantal *Atlantikwall*-musea langs de Nederlandse kustlijn neemt gestaag toe.

In het andere perspectief staan de ‘erkende’, beeldbepalende musea centraal. Ook deze musea kennen veelal een plaatselijke of regionale inhoudelijke invulling. De vraag is in hoeverre de aansprekende omgevingsgeschiedenis en de lokale en regionale herinnering complementair zijn aan de nationale herinnering.

Musea hebben voorts ook een functie als gedenkteken. Zo zal blijken dat het museaal herdenken een steeds belangrijker instrument is geworden voor het levend houden van de herinnering. Aan het slot van dit hoofdstuk komen de individuele belangstelling voor het verleden van de eigen omgeving en de ‘boodschap’ verbonden aan de oorlogsgeschiedenis samen in de betekenis van het museum als gedenkteken. Zoals de talloze oorlogsmonumenten in het land herinneren aan

4 Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig begonnen hobby-archeologen, amateurhistorici en heemkundigen zich te organiseren in uiteenlopende clubs en stichtingen, zoals Aircraft Recovery Group 1940-1945 (ARG '40-'45), CRASH, Dutch Airwar Research and Excavation (DARE) en de Stichting Missing Airmen Memorial Foundation (SMAMF). Van Ginkel, *Rondom de stilte*, p. 686-688.

5 Van Ginkel, *Rondom de Stilte*, p. 481-485.

plaatselijke gebeurtenissen en lokale slachtoffers gedenken, zo hebben veel musea een vergelijkbare functie.⁵ Ze zijn vaak opgericht als een eerbetoon of om een bepaalde gebeurtenis blijvend in de herinnering te houden. Daarnaast zijn er musea die niet verbonden zijn aan een specifieke historische plek, maar die als een soort compensatie daarvoor steeds meer gedenktekens in hun presentaties opnemen. De gegroeide belangstelling voor herdenken en het plaatsen van wat herdacht wordt in een historische en maatschappelijke context, is ook terug te zien bij enkele erebegraafplaatsen, waaraan recentelijk bezoekerscentra met museale presentaties werden toegevoegd.

IDENTITEIT, MUSEALISERING EN POPULAIR-HISTORISCHE CULTUUR

Ontwikkelingen in het veld van de oorlogsmusea kunnen niet los gezien worden van de sinds de jaren tachtig sterk in populariteit gegroeide, breed gedragen algemene historische belangstelling.⁶ Ter verklaring voor de toegenomen omgang met het verleden dragen historici en andere cultuurwetenschappers uiteenlopende oorzaken aan, maar telkens weer is ‘identiteit’ een terugkerend begrip. Daarin wordt de invloed zichtbaar van de discussies die met name zijn gevoerd sinds de publicatie tussen 1984 en 1992 van *Les lieux de memoires*, een serie over de Franse ankerplaatsen van het Franse nationale geheugen, geredigeerd door Pierre Nora. Kernpunt daarvan is de betekenis van herinneringen in de historische cultuur en herinneringen die rechtstreeks verbonden zijn met identiteit in de vorm van toe-eigening van het verleden: alle sociale groepen eigenen zich een verleden toe.⁷

De hedendaagse omgang met het verleden en de aandacht voor cultureel erfgoed wordt dan ook vaak in verband gebracht met het veilig willen stellen van herkenbaarheid en identiteit, betoogt historicus Kees Ribbens. Om daar vervolgens aan toe te voegen: ‘Door de toenemende musealisering compenseren wij een door het veranderingstempo bepaald verlies aan culturele vertrouwdheid.’⁸ David Lowenthal benadrukt in zijn veel aangehaalde publicatie *The Past is a Foreign Country* het belang van het verleden en de onlosmakelijke verbinding met identiteit als volgt: ‘The past is essential – and inescapable. Without it we would lack any identity, nothing would be familiar, and the present would make no sense. Yet the past is also a weighty burden that cripples innovation and forecloses the future.’⁹ En

6 Frank Huysmans en Jos de Haan, *Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed. Het culturele draagvlak deel 7* (Den Haag 2007).

7 Pierre Nora, ‘Between memory and history: Les lieux de mémoire’, *Representations* 26 (spring 1989), p. 7-25.

8 Ribbens, *Eigentijds verleden*, p. 26.

9 David Lowenthal, *The past is a foreign country* (Cambridge 1985, 16e druk 2011), *Introduction*.

verder in zijn boek schrijft hij: ‘The past is integral to our sense of identity, the sureness of “I was” is a necessary component of the sureness of “I am”. Ability to recall and identify with our own past gives existence meaning, purpose and value.’¹⁰

Voor ‘identiteit’, dat intussen een containerbegrip is geworden, kan in dit verband de omschrijving van Willem Frijhoff volstaan. De emeritus hoogleraar Geschiedenis van de Nieuwe Tijd ziet identiteit als een cultuurhistorisch sleutelbegrip om de verhoudingen tussen een persoon, groep of land te kenschetsen en het wezen daarvan te duiden. Identiteit is ‘dat wat je bent’ en geeft houvast in een snel veranderende, globaliserende samenleving. Frijhoff is zich er daarbij van bewust dat het karakter van identiteit per situatie en binnen sociale verhoudingen sterk kan wisselen.¹¹ Een belangrijke eigenschap van identiteit is, zoals Ribbens ook aangeeft, een verbondenheid met het verleden:

De omgang met het verleden krijgt vaak een belangrijke rol toegedicht in het funderen, legitimeren en bevestigen van identiteit. De identiteit van personen en groepen – of die nu geformuleerd wordt op nationaal, regionaal, lokaal of familieniveau – wordt inderdaad voor een belangrijk deel gebaseerd op het beeld dat zij hebben van hun eigenschappen en activiteiten in het verleden.¹²

Er ontstaat zo een collectief historisch besef dat naast een gerichtheid op identiteitsvorming ook structuur biedt in sociale verhoudingen en culturele verbanden.

Volgens de Duitse filosoof Hermann Lübbe krijgt identiteit meer betekenis in een snel ontwikkelende samenleving. Wanneer zich grote wetenschappelijke, technische, economische, sociale en culturele veranderingen voordoen, zoals in de huidige moderne tijd, wordt het kenmerkende eigene van een groep of samenleving bedreigd. De in dit verband vaak aangehaalde Lübbe gaat daarbij uit van de veronderstelling dat mensen slechts een beperkt veranderingstempo kunnen verdragen, waardoor er een behoefte ontstaat om het verlies aan vertrouwde culturele waarden te compenseren. Een gevolg van grote veranderingen en de snelheid van modernisering is dat er als een soort reactie wordt teruggegrepen op het verleden, zoals te vinden in musea.¹³ Het historisch bewustzijn neemt toe. Of zoals hoogleraar Europese Cultuurgeschiedenis Pim den Boer de denkbeelden van

10 A.v., p.41. Lowenthal citeert hier: Frederick Wyatt.

11 Willem Frijhoff, *De mist van de geschiedenis. Over herinneringen, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Rotterdam 2011), p. 32-33.

12 Ribbens, *Eigentijds verleden*, p. 48.

13 Hermann Lübbe, *Der Fortschritt und das Museum. Über den Grund unseres Vergnügens an historischen Gegenständen* (Londen 1982). Zie ook: Dorsman, Jonker en Ribbens, *Het zoet en het zuur*, p. 132.

Lübbe bondig samenvat: ‘Hoe meer veranderingen hoe meer behoefte aan geschiedenis, of hoe onzekerder de toekomst, hoe meer behoefte aan vaste punten in het verleden.’¹⁴

In onze tegenwoordige samenleving zijn de thema’s natie en nationale identiteit vooral na de Fortuyn-revolte sterker in de (politieke) belangstelling komen te staan. Als gevolg van veranderingen in de samenleving die als bedreigend ervaren worden, lijkt de behoefte te groeien de eigenheid van een natie, van een gemeenschap te behouden. De hang naar identificatie met de eigen (leef)gemeenschap, brengt een zoektocht naar samenbindende sociale en culturele eigenschappen op gang. Deze eigenschappen zouden besloten liggen in een gemeenschappelijk verleden. Er is een historische belangstelling ontstaan als een soort tegenbeweging op de alom aanwezige schaalvergroting en globalisering van de samenleving, die de angst voor een verlies van nationale identiteit heeft gevoed.¹⁵ Deze geluiden klinken bijvoorbeeld door in het jaarlijkse vrijheidsonderzoek van het Nationaal Comité 4 en 5 mei. In 2013 werd gesignaleerd dat burgers in internationaal opzicht zich ‘het meest zorgen maken’ over de economische crisis, maar in het algemeen minder bezorgd zijn over internationale vraagstukken. De internationale oriëntatie neemt af en men richt zich meer op het nationale. Deze trend is sinds het uitbreken van de economische crisis in 2008 sterker geworden, zo komt uit het onderzoek naar voren.¹⁶

In de huidige complexe tijd lijken de verhalen van het verleden en betekenisgevingen steun en vastigheid te bieden. De voortgaande ontworteling van vaste sociaal-maatschappelijke verbanden verklaart, in de opvattingen van de eerder aangehaalde David Lowenthal, waarom de huidige samenleving ‘*Possessed by the past*’ is.¹⁷ In zijn inaugurele rede zei Theo Thomassen, hoogleraar in de Archiefwetenschap, hierover:

We zoeken zekerheden in het verleden. We denken daar te vinden wie we zijn, bij wie we horen en wat onze toekomst is. We verzamelen elk zichtbaar spoor of fysiek teken waaruit ook later kan worden opgemaakt wie wij waren en wie we zijn geworden.¹⁸

14 Pim den Boer, ‘Geschiedenis, herinnering en “*Lieux de mémoire*”’, in: Rob van der Laarse (red.), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005), p. 41.

15 Zie: Madelon de Keizer en Marije Plomp, *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010), p. 19-23. Zie ook: ‘Paul van de Laar, ‘Het Nationaal Historisch Museum en de *emotional turn*’, in: BMGN, volume 123-3, 2009, p. 434, 435.

16 ‘Nationaal Vrijheidsonderzoek 2013’, Bureau Veldkamp (Dieter Verhue en Bart Koenen) in opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 Mei, 8 maart 2013.

17 David Lowenthal, *Possessed by the past. The heritage crusade and the spoils of history* (New York 1996), p. 6-8.

18 Thomassen, Theo, *Archiefwetenschap, erfgoed en politisering* (Amsterdam, 2011), p. 7.

Een belangrijk instrument om het verleden te visualiseren en daarmee een verbinding te leggen met een snel veranderende, voorheen zo vertrouwde samenleving, is musealisering.¹⁹ Vanuit dit perspectief is een historisch museum dan ook onlosmakelijk verbonden met culturele identiteit. Het museum draagt bij aan de binding in de gemeenschap. Musea die een actuele maatschappijgerichte dimensie kennen, zoals oorlogsmusea, kunnen bijdragen aan de oriëntatie van gemeenschappen op de samenleving en daarmee aan het creëren van een eigen identiteit. Hoe die culturele identiteit van een land, een volk, een sociale groep, maar ook van een entiteit gestalte krijgt in een museale presentatie, is veranderlijk in de tijd en verschilt per plaats en per museum.

In zijn in 2002 gepubliceerde studie naar de naoorlogse alledaagse historische cultuur in Nederland constateert Kees Ribbens dat de historische belangstelling onder ‘gewone’ Nederlanders niet alleen is toegenomen, maar de laatste decennia sterk in functie, vorm en inhoud is veranderd. Er is een levendige historische cultuur die niet alleen betrekking heeft op het verwerven of tentoonspreiden van historische (feiten)kennis, maar die bepaald wordt door verschillende veelvormige historische activiteiten.²⁰ Het verleden wordt massaler dan voorheen passief geconsumeerd in een succesvol musical-spektakel als *Soldaat van Oranje* (2011-2014), een populaire televisiedocumentaire-reeks als *De Oorlog* (2009) en het groots opgezette theaterstuk *Anne Frank* (2014). Terwijl daarnaast een karakteristieke eigenschap van de huidige historische belangstelling is dat steeds meer individuen zich ‘actief’ inlaten met de historie. Dit gebeurt vaak op kleine, lokale schaal zoals door de vijftientig vrijwilligers van het CRASH-museum in Aalsmeerderbrug.

Daarbij valt op dat de omgang met het verleden niet langer meer het exclusieve terrein van historici en andere ‘professionals’ is. De groeiende welvaart leverde meer vrije tijd en financiële armslag op, waardoor er meer ruimte kwam om zich met overgave op een historische passie te storten.²¹ Er is een groeiend potentieel van amateurhistorici ontstaan dat zich richt op uiteenlopende aspecten van het verleden. Enthousiaste amateurs duiken de lokale archieven in, doen opgravingen en richten musea in. Historische details worden ontrafeld, tastbare overblijfselen uit het verleden verzameld en gekoesterd. Naast de officiële geschiedschrijving

19 Hermann Lübke, *Der Fortschritt und das Museum. Über den Grund unseres Vergnügens an historischen Gegenständen* (Londen 1982), p. 17-18. Zie ook: Frank van Vree, ‘Locale geschiedenis, lieux de mémoire en de dynamiek van de historische cultuur’, in: *Stadsgeschiedenis* 3 (2008), p. 82-90.

20 Ribbens, *Eigentijds verleden*, p. 285-289.

21 Vooral ouderen houden zich met oorlog bezig. Voor 12% van de 65-plussers is de Tweede Wereldoorlog een ‘hobby’. ‘Nationaal Vrijheidsonderzoek 2011’, Bureau Veldkamp (Dieter Verhulst, Rogier van Kalmhout en Bart Koenen) in opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 Mei, april 2011.

ontstaan in het publieke domein steeds meer verschillende specialismen op betrekkelijk geïsoleerde terreinen.

Kenmerkend voor de eigentijdse historische cultuur is dat naast van verbreding van uitingen van de historische belangstelling en een toegenomen aandacht voor de recentere geschiedenis, het belang van een nationaal referentiekader afneemt, wat weer leidt tot schaalverkleining en individualisering. Het accent is sterker komen te liggen op lokale en regionale kaders en op 'kleine' individuele verhalen.²² Er is sprake van een decentralisatie van de herinnering. De historische cultuur is minder eenduidig getint, minder ideologisch van aard en, conform de maatschappelijke ontwikkelingen, individueler en persoonlijker geworden. Van Vree verwijst in dit verband naar de hiervoor al genoemde Franse historicus Pierre Nora, die constateert dat herinnering, geschiedschrijving en 'nationale ideologie' los of zelfs tegenover elkaar zijn komen te staan. Nora spreekt van atomisering van het collectieve geheugen en van privatisering van de herinnering, die ieder tot zijn eigen historicus maakt.²³ Door deze verschuiving lijkt het nationale beeld van het verleden minder dominant te zijn geworden, maar is er eerder sprake van dat naast het grote geschiedverhaal, het lokale en individuele verleden staat met een veelheid aan verhalen.

Overigens waken Van Vree en Ribbens er terecht voor om aan deze toegenomen populair-historische activiteiten te veel identiteitsvormende waarde toe te kennen. Want, zo concluderen zij, bij al deze uitingen is het zoeken naar verwantschap met het verleden lang niet altijd de voornaamste drijfveer. Vaak vinden de bemoeienissen plaats in een mate van vrijblijvendheid en moet ze vooral gezien worden als een vorm van vrijetijdsbesteding, waarbij niet zozeer het verwerven van kennis of historische inzichten voorop staat, maar ook ontspanning, vermaak en genot een voorname rol spelen.²⁴ Volgens Van Vree hebben veel van de historische activiteiten in feite weinig te maken met de 'eigen geschiedenis':

De historische belangstelling lijkt zich even gemakkelijk te richten op een object of plaats behorend tot een heel andere cultuur. Daarmee verliest het argument kracht, dat zij een uitdrukking is van een neiging het verleden te bevriezen, te mummificeren of veilig te stellen. Het gaat dus blijkbaar niet om het eigen verleden, maar om 'het oude' als zodanig.²⁵

22 Frank van Vree, 'Locale geschiedenis', p. 62-70.

23 Frank van Vree, *De scherven van de geschiedenis. Over crisisverschijnselen in de hedendaagse historische cultuur* (Amsterdam 1998), p. 30. Pierre Nora, 'Entre mémoire et histoire. La problématique des lieux', in: P. Nora (red.), *Les lieux de mémoire, I. La République* (Parijs 1984). Hier is gebruik gemaakt van de Engelse vertaling: 'General introduction. Between memory and history' in: *Realms of memory: rethinking the French past* (New York 1996). Gebaseerd op Frank van Vree, 'Locale geschiedenis', p. 62-70.

24 Ribbens, *Eigentijds verleden*, p. 287.

Wat opzet en invulling betreft verschillen de particuliere musea wezenlijk van de ‘erkende’ oorlogsmusea en herinneringscentra. Zo hebben de beeldbepalende museale instellingen de intentie een afgewogen verhaal te presenteren, gebaseerd op een gefundeerde historische visie en gepaard aan een – al dan niet nadrukkelijke – morele boodschap. De ‘amateur-musea’ echter worden in het algemeen gekenmerkt door het tonen van zo veel mogelijk objecten uit een verzameling die vanuit een persoonlijke of gedeelde fascinatie is bijeengebracht, zonder al te veel aandacht voor de historische context. Maar welke motieven aan deze kleinschalige historische activiteiten als het opzetten van een oorlogsmuseum ook ten grondslag liggen, bewust of onbewust wordt er een kijk op het verleden gecreëerd. Het actief invullen van de historische belangstelling door dergelijke musea genereert kennis en inzicht. Evenals in ‘officiële’ musea komt er een historisch beeld tot stand, dat bepaald wordt door selectieve presentaties, waarbij de gekozen thematiek veelal afhankelijk is van lokale omstandigheden en toevalligheden. De talrijke, in verschillende gemeenschappen ontstane kleinschalige oorlogsmusea leveren daarmee – hoe onvolledig in de ogen van de professionele wetenschapper dan ook – een bijdrage aan de voortdurend veranderende beeldvorming van het verleden van de oorlog.

PLAATSELIJKE EN STREEKGEBONDEN OORLOGSMUSEA

Het grote aantal ‘officiële’ en particuliere oorlogsmusea is tekenend voor de belangstelling voor het verleden en voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in het bijzonder. Zoals aangegeven in hoofdstuk 1 blijkt uit het inventarisatieonderzoek naar het gevarieerde terrein van oorlogsmusea dat in het peiljaar 2013 Nederland 83 musea telt waarvan de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, of aspecten daarvan, het hoofdonderwerp is. Deze musea verschillen onderling sterk wat betreft inhoud, organisatiestructuur en schaalgrootte. Afgaande op de inschrijving in het museumregister van de Nederlandse Museumvereniging (NVM) hebben achttien van de 83 instellingen een erkende status en kunnen daarmee tot de reguliere museumwereld worden gerekend.²⁶ Tot deze erkende musea behoren vrijwel alle zogenoemde beeldbepalende en geïnstitutionaliseerde oorlogsmusea,

25 Frank van Vree, ‘Locale geschiedenis’, p. 70.

26 Het Museumregister is een register van museale instellingen die aantoonbaar voldoen aan criteria voor een kwalitatief hoogwaardige invulling van de functies van een museum. Deze criteria zijn samengevat in de Museumnorm. Het beheer van het Museumregister wordt uitgevoerd door de onafhankelijke stichting Museumregister Nederland. Zie: <https://www.museumregister nederland.nl> (geraadpleegd 13 maart 2013).

waarvan de meesten in de jaren tachtig zijn opgericht.²⁷ Vanuit een lokaal perspectief of vanuit een specifieke thematiek vertellen deze gevestigde instellingen vooral het grote verhaal van de bezetting, het verzet en de vervolging.

Van de geïnventariseerde oorlogsmusea behoren 65 dus niet tot het keurkorps van erkende museale instellingen. Veruit de meeste van deze musea zijn ontstaan uit zelfstandige lokale initiatieven. Een aantal is niet meer dan een 'eenmansmuseum'. Deze musea zijn slechts een beperkt aantal dagen per jaar open, een enkele zelfs alleen op afspraak. Sommige ontvangen jaarlijks niet meer dan een paar honderd bezoekers. Het Museum Verzameling '40-'45 van Chris Scholtens in het Groningse Harkstede is een dergelijk kleinschalig particulier museum (zie afbeelding 27). In een gehuurd bedrijfspand van dertig vierkante meter heeft Scholtens sinds 2003 als een soort open depot een vaste presentatie opgezet van zijn verzameling oorlogscuriosa: van een carbidlamp, verpakkingen van surrogaatvoedsel, een landingswiel van een *Mosquito*-vliegtuig, uniformen en een houten bord 'Voor Joden verboden' tot een brandstoftank van een B-17-vliegtuig en een propeller van een vlak bij het dorp neergestort geallieerd vliegtuig. Een keer per jaar organiseert hij 'open dagen' in de nabijgelegen dorpskerk, waar hij meer publiek kan ontvangen. Hij richt dan een speciale thematentoonstelling in. In 2012 was het onderwerp de lotgevallen van twee Joodse gezinnen uit het nabijgelegen Slochteren. In 2013 betrof het 'Werken voor de vijand'.²⁸

Andere 'particuliere' musea zijn grootschaliger van opzet en hebben een groter publieksbereik, zoals het Memory Oorlogs- en Vredesmuseum in het Overijsselse Nijverdal (zie afbeelding 28). Dit museum bestaat sinds 2010 en is gevestigd in het pand van de voormalige openbare bibliotheek van het dorp. De vaste opstelling van het museum toont uiteenlopend oorlogsmaterieel en verschillende in uniformen gestoken presentatiepoppen, bijeengebracht door Joop Staman, verzamelaar en handelaar in militaire voertuigen. 'Oorlogstuig is prachtig, zolang het maar in het museum staat', laat Staman optekenen.²⁹ Diorama's beelden verschillende oorlogsscènes uit, zoals de Duitse inval in Nederland, de geallieerde landingen op de stranden van Normandië, een gevechtingsstelling ten tijde van Operatie *Market Garden*, het Ardennenoffensief, de Duitse VI-lanceringen vanuit het naburige Hellendoorn en de bevrijding van Nijverdal. De presentatie kent een overheersend militair-historisch karakter. Daar doet een eveneens opgenomen panelenex-

27 Van de beeldbepalende musea zijn alleen het Verzetsmuseum Zuid-Holland en het Nationaal Monument Kamp Amersfoort geen erkend museum. Deze instellingen hebben hiertoe nooit een aanvraag ingediend. Kamp Amersfoort ziet zichzelf in eerste instantie niet als een museum, maar als een herinneringsplek. Mededeling Harry Ruijs, directeur Nationaal Monument Kamp Amersfoort, 22 oktober 2013.

28 Vraaggesprek met Chris Scholtens, verzamelaar, Museum Verzameling 40-45, Harkstede.

29 Max van den Berg, 'Opening van groots Overijssels Memory Museum 1940-1945', *Contactblad Stichting '40-45*, 2010, nr. 3.

positie van de Anne Frank Stichting en een nagemaakte barak van een concentratiekamp, waarin aandacht voor vervolging en terreur, weinig aan af. Van invulling van de omschreven missie van het museum: ‘Wij willen duidelijk maken hoe belangrijk de normen en waarden en het respect hebben voor iedereen, in het leven is’, is weinig terug te vinden. Een andere doelstelling van het museum komt meer overeen met de werkelijke intentie: het willen scheppen ‘van een realistisch beeld van de verschrikkingen van de gebeurtenissen uit deze periode’.³⁰

Buiten bij de ingang van het Memory-museum staan delen van de oude vernielde spoorbrug ter herinnering aan het bombardement op Nijverdal in maart 1945, waarbij 73 doden vielen. Het museum biedt ook een platform voor lokaal onderzoek. Zo is op de website het resultaat te zien van de naspeuringen naar de lang onbekend gebleven geschiedenis van het Rijkswerkkamp Twillaar, dat ook nog dienst gedaan heeft als Joods werkkamp en gelegen was in de bossen tussen Nijverdal en Haarle.³¹ In dit opzicht is het museum een centraal punt voor verschillende historische activiteiten.

Het beheer van het Memory Oorlogs- en Vredesmuseum kost veel inspanning. Een team van 45 vrijwilligers verricht dagelijks allerlei hand-en-spandiensten, variërend van het verkopen van entreekaartjes en het geven van gratis rondleidingen tot het verzorgen van groot onderhoud aan het legermaterieel en de rest van de inrichting. Met uitzondering van de maandag is het Nijverdalse museum vanaf april tot oktober, wanneer veel (dag)toeristen de regio aandoen, elke dag geopend. Wat huisvesting, presentatievorm en organisatie betreft doet het Nijverdalse museum niet onder voor menig ‘professioneel’ historisch museum. Het museum is in korte tijd uitgroeid tot een ware publiekstrekker. Midden 2013, drie jaar sinds de opening, hadden al ruim 50.000 mensen het museum bezocht. ‘We hebben dus dringend nieuwe vrijwilligers nodig, het liefst supergemotiveerde mensen met enig historisch besef’, aldus de oprichters Staman en zijn vrouw Marianne Staman-Poppe.³²

De groei van het aantal oorlogsmusea en herinneringscentra heeft zich niet gelijkmatig voltrokken.³³ In de jaren zeventig telde Nederland nog slechts zes van de hui-

30 <http://www.memorymuseum.nl> (geraadpleegd 2 juni 2013).

31 http://www.memorymuseum.nl/over_de_tweede_wereldoorlog (geraadpleegd 14 maart 2013).

32 ‘Er is wel meer dan ’t museum’, *Tubantia*, 12 maart 2013.

33 De inventarisatie beperkt zich tot de huidige oorlogsmusea. Er zijn musea opgezet die na een korter of langer bestaan weer zijn opgeheven. Een volledig beeld is niet of nauwelijks meer te reconstrueren. Zo was er kort na de oorlog al een oorlogsmuseum opgericht in Zeeland, een oorlogsmuseum in het Limburgse Gulpen bij het Amerikaanse militaire erebegraafplaats en in de jaren zeventig ook in Delfzijl. Assen kende een Drents Oorlogs- en Verzetsmuseum dat vanaf de oprichting in de jaren negentig jaarlijks ruim 5000 bezoekers trok. Het museum moest zich in 2006 opheffen, omdat het de exploitatie niet meer rond kreeg. Dat geldt ook voor een aantal kleine ‘eenmansmusea’ waarvoor op een gegeven moment geen opvolging te vinden was en die geruisloos zijn verdwenen.

dige musea, waaronder de pioniers: het oorlogsmuseum in Overloon (1946), het Airborne Museum (1949) en het Anne Frank Huis (1960), gevolgd door een tweetal particuliere musea (1975 en 1976)³⁴ en het Verzetsmuseum Friesland (1979). Zoals eerder aangegeven lieten de jaren tachtig van de vorige eeuw een sterke activiteit op museaal gebied zien, onder invloed van de toegenomen belangstelling voor de oorlog en de behoefte een morele (actuele) boodschap aan de geschiedenis van de oorlog te verbinden. In dat decennium zijn 22 musea, waaronder een aantal van de huidige beeldbepalende museale instellingen ontstaan. In de jaren negentig openen nog eens negentien van de vandaag de dag bestaande musea hun deuren, waardoor het aantal oorlogsmusea rond de eeuwwisseling op 47 kwam. Dit betekent dat van de huidige 83 geïnventariseerde musea bijna de helft, om exact te zijn 36, na het jaar 2000 is opgericht. Verdeeld over de in hoofdstuk 1 aangebrachte categorisering van de musea geeft het ontstaan van de musea het volgende beeld:

TABEL 4.1. PERIODE VAN OPRICHTING VAN DE HUIDIGE OORLOGS- EN VERZETS-MUSEA EN HERINNERINGSCENTRA, INGEDEELD NAAR HOOFDTHEMA (1945-2013)

Hoofdt periode	1 Oorlog en bezetting	2 Verzet en bezetting	3 (Joden-) vervolging en terreur	4 Militair, strijd en bevrijding	5 Nederlands Indië	totaal
1945-1980	1	1	1	3	0	6
1981-1990	6	3	2	11	0	22
1991-2000	4	1	2	12	0	19
2001-2013	5	1	1	28	1	36
TOTAAL	16	6	6	54	1	83

Bron: inventarisatie oorlogsmusea, zie: Bijlage 1.

De sterke groei van het aantal oorlogsmusea is illustratief voor de huidige omgang met de oorlog; deze wordt onder meer gekenmerkt door een sterke individualisering en schaalverkleining, met een groeiende aandacht voor het lokale verleden. Het herinneringslandschap breidde zich uit tot een meer gedifferentieerd verhaal waarbinnen verschillende herdenkingsgemeenschappen en lokale gebeurtenissen hun plaats kregen. Voorts is er sprake van wat wel een ‘democratische historische cultuur’ genoemd wordt: eenieder bepaalt zelf hoe en met welk verleden men zich wil bezighouden.³⁵ Herinneringsgroepen, hoe klein ook, organiseren zich in

34 Deze particuliere musea zijn: de Aaltense Oorlogs- en Verzetscollectie 1940-1945 (1975) en het Oorlogsmuseum West-Friesland, Midwoud (1976).

35 Ribbens, *Eigentijds verleden*, p. 50-51. Zie ook: Irene van Renselaar, ‘Geconfronteerd met het verleden: springen of struikelen? Over Duitse herinneringscultuur: het *Denkmal für die ermordeten Juden Europas* en “*Hier wohnte-Stolpersteine*” vergeleken’, masterthesis Faculty of Humanities, Universiteit van Utrecht (niet gepubliceerd, 2007).

eigen netwerken. Eigenhandig en soeverein zetten zij verschillende museale oorlogsprojecten op. Afgaande op lopende nieuwe initiatieven ligt het in de lijn van de verwachtingen dat het aantal musea de komende jaren nog zal toenemen.

Vrijwel alle oorlogsmusea die er de laatste jaren bijkwamen, betreffen niet-geregistreerde musea en zijn regionale, zelfstandige initiatieven.³⁶ Deze ontwikkeling geeft aan dat voor honderden vrijwilligers in Nederland de musealisering van de oorlog een actieve bezigheid is geworden. De motivatie om zich hiermee in te laten is voor elke vrijwilliger verschillend. Iedereen heeft een eigen achtergrond en specialisatie. Belangstelling voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog is een belangrijke drijfveer, maar voor velen is het vooral ook een aangename vrijetijdsbesteding: een gezamenlijke bezigheid met een sociaal bindende functie. Dit is bijvoorbeeld ook het geval bij het Museum Vliegbasis Deelen, dat volledig drijft op de inzet van vrijwilligers. De website van het museum vermeldt: ‘Meer dan 25 Vrijwilligers, zijn nu samengesmeed door gezamenlijke interesse in historie. Samen bemannen zij het museum, bekostigen het onderdak, de onderzoeken, de uitbreidingen en onderhoud van de collectie en diverse projecten.’³⁷

Inhoudelijk gezien houden 54, dat is twee derde van de 83 geïnventariseerde huidige Tweede Wereldoorlogsmusea, zich bezig met uitsluitend krijgskundige aspecten van de oorlog (zie figuur 4.1, categorie ‘Militair, strijd en bevrijding’). 78% van de 36 musea die na 2000 zijn ontstaan presenteren een militaire thematiek, en zijn in hoofdzaak plaatselijke en kleinschalige, particuliere initiatieven. Ook bij de overige ruim 20% is veelal sprake van een sterke militaire gerichtheid. Niettemin zijn deze musea in de categorie ‘Oorlog en bezetting’ ondergebracht, omdat ook aan andere gebeurtenissen uit de oorlog substantieel aandacht is besteed, zoals het CRASH Luchtoorlog en Verzetsmuseum in Aalsmeerderbrug, dat ook ingaat op de onderduik in de regio.³⁸

Het overzicht op bladzijde 206 maakt inzichtelijk hoe de Nederlandse oorlogsmusea zich verhouden naar hoofdthema van de presentatie.

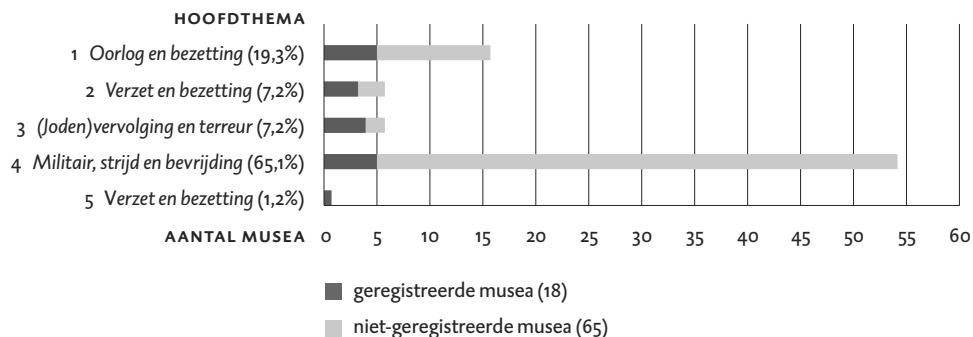
De grote particuliere, militair-historische aandacht wordt gevoed door de ruime aanwezigheid van militaire overblijfselen uit de oorlog, variërend van munitie, wapens, uniformen en legeruitrustingen tot onderdelen van vliegtuigwrakken en voertuigen, alsook door de sporen in het landschap die nog altijd zichtbaar zijn of

36 Vier musea die na 2000 zijn ontstaan hebben de status van geregistreerd museum verworven: Markt 12, Aalten (2004), Titus Brandsma Museum (2003) en Bevrijdingsmuseum Zeeland (2001) en Het Indisch Herinneringscentrum/Museum Bronbeek (2010).

37 <http://www.museumvlbdeelen.nl> (geraadpleegd 18 maart 2013).

38 Een museum dat na 2000 is opgericht en geen uitgesproken aandacht aan het militaire aspect van de oorlog besteedt, is Markt 12 Euregionaal Museum voor de Vrijheid in Aalten (2004).

FIGUUR 4.1: GEREGISTREERDE EN NIET-GEREGISTREERDE OORLOGSMUSEA PER HOOFDTHEMA (2013)

Bron: inventarisatie oorlogsmusea, zie: Bijlage 1.

door opgravingen tevoorschijn komen, zoals bunkers en andere verdedigingswerken. De aanwezigheid van dergelijke overblijfselen stimuleert geïnteresseerden het materiaal te verzamelen en te behouden, de restanten in de omgeving zichtbaar te maken, de toedracht van gebeurtenissen in kaart te brengen en uiteindelijk het materiaal te exposeren of – als het om een historische locatie gaat – open te stellen voor het publiek. Voor veel amateurhistorici en geïnteresseerden wekt de militaire oorlogsvoering met zijn heroïsche en spannende elementen fascinatie op. Het betreft een thematiek waar men zich, bijvoorbeeld als vrijwilliger in een museum, liever mee bezighoudt dan met andere, meer emotionele, gecompliceerde of zelfs ronduit pijnlijke aspecten van oorlog en bezetting. Het is per slot van rekening voor velen ook een hobby.

Vooral in de nieuwe musea staan de militaire oorlogsvoering en de Nederlandse, Duitse en geallieerde krijgsmachten centraal. De belichte onderwerpen zijn de mobilisatie, de Duitse inval, de luchtoorlog, geallieerde bevrijdingsoperaties en de bevrijding zelf. Deze krijgskundige gerichtheid wordt nog eens geaccentueerd door tal van andere activiteiten die de plaatselijke oorlogsmusea en geïnteresseerde stichtingen en verenigingen organiseren, zoals *re-enactment*-evenementen, optochten van oude legervoertuigen, historische routes door het landschap of voordrachten en demonstraties. Via deze presentaties komt het publiek steeds meer in contact met de militaire dimensies van de oorlogsgeschiedenis, waarmee wordt bijgedragen aan een inhoudelijke verschuiving van de belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog naar een militair-historisch perspectief van dat verleden. Deze ontwikkeling sluit aan bij een brede, toegenomen belangstelling voor militaire gebeurtenissen medio jaren negentig. Historicus Hans Blom sprak in 1995, naar la-

ter bleek terecht, de verwachting uit dat deze belangstelling zou voortzetten. Als mogelijke verklaringen hiervoor noemde Blom het afnemen van de antimilitaristische sentimenten, die in de jaren zestig en zeventig nog zo dominant aanwezig waren.³⁹ Van invloed hierop is zeker ook geweest de impact van de Balkanoorlog die toen volop woedde, en in het bijzonder de val van de VN-enclave Srebrenica en de daaropvolgende massamoord op duizenden moslims. Dienne Hondius spreekt van een trendmatige ontwikkeling. Zij signaleert onder meer dat vanaf de tweede helft van de jaren negentig veel veteranen betrokken raakten bij *oral history*-projecten en als gastdocenten optraden in het onderwijs.⁴⁰ In de beeldbepalende oorlogs- en verzetsmusea en de herinneringscentra was dit militaire perspectief bewust op de achtergrond gebleven. Mede door de sterke toename en populariteit van lokale en regionale oorlogsmusea en de daaraan verbonden activiteiten winnen, naast of onder de heersende herinneringscultuur, andere accenten aan het verleden van de oorlog steeds meer terrein, zoals het militaire strijdverloop in de regio en de gevolgen daarvan voor de eigen omgeving.

Veel van de kleinschalige, plaatselijke musea tonen vrijblijvende presentaties waarin de historische samenhang van ondergeschied belang is. De herinnering aan het verleden wordt vaak verbonden aan kleine, individuele geschiedenissen. De tentoongestelde objecten worden niet of nauwelijks geplaatst in de context van de brede – regio overschrijdende – geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, met aandacht voor ideologische opvattingen, meervoudige betekenissen of het perspectief van verschillende herinneringsgroepen. Deze musea kenmerken zich tevens door een gevoel van nostalgie: een gewenst, heroïsch historisch beeld wordt opgeroepen dat het verleden doorgaans ‘mooier’ maakt.⁴¹ Wellicht wijzen deze kwalificaties op weinig reflectie en duiding van zin en betekenis van de historische nalatenschap. Niettemin leveren ook deze particuliere initiatieven van zelfstandig opererende groepen, van gelijkgestemden of van enkele individuen een specifieke bijdrage aan de historische cultuur. Met de verzamelactiviteiten, het ordenen, het uitzoeken van informatie over het verworven materiaal en het presenteren ervan wordt een bepaald beeld van het verleden gecreëerd, dat weer uitnodigt tot nieuwe interpretaties. Met het structureren van deze bezigheden, hoe kleinschalig ook, en het organiseren van allerlei gerelateerde publieksevenementen wordt uiting gegeven aan een bepaalde verhouding tot het verleden en wordt er een heteroog historisch beeld gecreëerd. De gemeenschap voegt zelf verhalen en perspectieven toe aan de geschiedschrijving. De historie wordt gemaakt door de mensen die er-

39 J.C.H. Blom, ‘Lijden als waarschuwing. Oorlogsverleden in Nederland’, in: *Ons Erfdeel*, vol. 38, 1995, no. 4, p. 540.

40 Hondius, *Oorlogslessen*, p. 246.

41 Lowenthal, *The past is a foreign country*, p. 4-13 en Ribbens, *Een eigentijds verleden*, p. 21-24.

mee bezig zijn.⁴² Er ontstaat een besef van verwantschap met een (gemeenschapelijk) verleden, waarmee gestalte wordt gegeven aan specifieke herinneringskaders en daarmee aan profilering van persoonlijke en collectieve identiteiten.

De sterke aanwas van plaatselijke oorlogsmusea met aandacht voor lokale historische gebeurtenissen, ingezet in de jaren negentig en verder toegenomen na de eeuwwisseling, bevestigt de tendens dat binnen de eigentijdse historische cultuur de nadruk steeds meer op lokale en regionale kaders is komen te liggen. Een groot aantal van deze musea is verbonden aan wat *lieux de mémoire* worden genoemd: herinneringsplaatsen die onmiddellijk associaties oproepen met aansprekende historische gebeurtenissen. Zij zijn tastbare markeringspunten waar de verbinding tussen geschiedenis en herinnering wordt gelegd.⁴³

Naast de nationale herinneringscentra zijn veel oorlogsmusea opgericht op locaties die in relatie staan tot de geschiedenis van het strijdverloop van de oorlog. De landelijke spreiding van de musea en de dichtheid ervan heeft voor een belangrijk deel te maken met krijgskundige gebeurtenissen tijdens de oorlog en de aanwezigheid van tastbare overblijfselen daarvan (zie tabel 4.2).

Bijna 45% van de musea bevindt zich in Gelderland (18), Noord-Brabant (10) en Zeeland (8). Ingezet met Operatie *Market Garden* is in deze provincies vanaf september 1944 strijd geleverd en waren grote delen permanent frontgebied. Deze musea besteden in hoofdzaak aandacht aan de krijgsv verrichtingen en de gevolgen ervan tot en met de bevrijding in de regio. Een aantal van deze musea is ontstaan naar aanleiding van het feit dat de gebeurtenissen toen 50 jaar of 55 jaar geleden plaatsvonden, zoals het Arnheems Oorlogsmuseum '40-'45 (opgericht in 1994) het Museum Switchback in het Zeeuwse Oostburg (1995) of het Betuws Oorlogsmuseum *The Island 1944-1945* (1999).

De trendmatig stijgende belangstelling voor strijd en militaire aangelegenheden in de herinnering aan de oorlog vindt haar weerslag in de museale activiteiten met betrekking tot militaire verdedigingswerken uit de Tweede Wereldoorlog. Nieuwe musea kwamen tot stand, zoals Hoeve De Beek 'Grebbeinie in het Vizier' in Woudenberg (2005) en het Graafs Kazematten Museum te Grave (2011) over

42 Arnoud Odding, *Het disruptieve museum* (Stichting Doen, Den Haag 2011), p. 150.

43 In het door Pierre Nora ontwikkelde concept *lieux de mémoire* kan een plaats van herinnering verschillende vormen aannemen en hoeft niet alleen materieel van aard te zijn. Naast concrete plaatsen als archieven, historische bouwwerken en musea, betreft het ook uitingen zoals rituelen, gebruiken, herdenkingen en symbolen. Nora geeft als definitie: 'A *lieu de mémoire* is any significant entity, whether material or non-material in nature, which by dint of human will or the work of time has become a symbolic element of the memorial heritage of any community'. Pierre Nora, 'From *lieux de mémoire* to realms of memory'. In: Pierre Nora en Lawrence D. Krizman eds. (1996), *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Vol. 1: conflicts and divisions (New York and Chi Chester 1996), p. xvii.

TABEL 4.2: AANTAL OORLOGS- EN VERZETSMUSEA EN HERINNERINGSCENTRA PER PROVINCIE, INGEDEELD NAAR HOOFDTHEMA IN 2013

	1 Oorlog en bezetting	2 Verzet en bezetting	3 (Joden-) vervolging en terreur	4 Militair strijd en bevrijding	5 Nederlands- Indië	totaal
Friesland	–	2	–	2	–	4
Groningen	2	–	1	1	–	4
Drenthe	–	–	1	2	–	3
Overijssel	–	–	–	3	–	3
Gelderland	4	–	–	13	1	18
Flevoland	–	–	–	–	–	0
Utrecht	–	1	1	2	–	4
N-Holland	2	2	2	7	–	13
Z-Holland	4	1	–	5	–	10
Zeeland	2	–	–	6	–	8
N-Brabant	2	–	1	7	–	10
Limburg	–	–	–	6	–	6
TOTAAL	16	6	6	54	1	83

Bron: inventarisatie oorlogsmusea, zie: Bijlage 1.

het krijgsverloop tijdens de Meidagen van 1940. Het laatste museum besteedt ook aandacht aan de betekenis van de versterkingen bij de brug over de Maas bij Grave ten tijde van Operatie Market Garden in 1944. Inspelend op de toegenomen belangstelling voor een militaire operatie als *Market Garden* hebben het Airborne Museum ‘Hartenstein’ en de Eusebiuskerk in Arnhem plannen ontwikkeld om in september 2014 in de toren van de kerk een permanente museale presentatie in te richten over de Slag om Arnhem.⁴⁴

De toegenomen aandacht richt zich vooral op de verdedigingswerken die deel uitmaakten van de *Atlantikwall*. Veel van deze complexen zijn door de bezetter tijdens de oorlog tot stand gebracht. Een aantal werken is vóór de oorlog door het Nederlandse leger aangelegd. Na de capitulatie in 1940 zijn deze door de Duitse bezetter in gebruik genomen en vervolgens verder uitgebreid. Als museum bestonden aanvankelijk slechts het Kazemattenmuseum in Kornwerderzand (1985), dat vooral als een Nederlands verdedigingswerk beschouwd werd en in het teken stond van de heldhaftige strijd op de Afsluitdijk in de meidagen van 1940, en het ‘eerste’ *Atlantikwall* Museum in Hoek van Holland (1996), dat tegenwoordig gevestigd is in de ‘Tafelbunker’ op de pier van Hoek van Holland. Vanaf de eeuwwisseling zijn in korte tijd langs de kustlijn van Schiermonnikoog tot in de zuido-

⁴⁴ ‘Eusebiuskerk Arnhem krijgt museum Slag om Arnhem’, *De Gelderlander*, 3 januari 2014.

lijkste punt van Zeeland verschillende museale initiatieven gerealiseerd om zware betonnen bunkers uit de vergetelheid te halen. Gedreven vrijwilligers groeven oorlogsbouwwerken uit het duinzand en sloegen aan het restaureren. Verschillende van deze kolossen van gewapend beton zijn de laatste jaren voor het publiek opengesteld. Er worden overgebleven oorlogsattributen geëxposeerd. Deze belangstelling zet zich voort. Verschillende nieuwe projecten voor behoud en musealisering van nog andere kustverdedigingswerken zijn in wording. Aanleiding om bij dit fenomeen van oplevende museale aandacht voor de (Duitse) bunkers, in het bijzonder voor die in het kader van de *Atlantikwall*, langer stil te staan.

HERINNERING IN GEWAPEND BETON

Na de oorlog was Nederland bezaaid met verdedigingswerken. Tijdens de oorlog bouwde de Duitse bezetter een aanzienlijke hoeveelheid bunkers. Een inventarisatie van de Koninklijke Landmacht sprak destijds van ongeveer 16.000, meest Duitse bouwwerken, variërend van bunkers van de *Atlantikwall*, met beton overdekte havens en tankwallen aan de kust, tot kleine schuttersputjes verspreid over heel het land.⁴⁵ Onderzoek in 2003 noemt zelfs een aantal van 23.000 tijdens de oorlog gebouwde bunkers, de gangbare verzamelnaam voor twintigste-eeuwse betonnen bouwwerken met een militaire functie.⁴⁶ De functies van de bouwsels wisselden. Zo dienden bunkers als personeels- en munitieonderkomen, waterreservoir, geschutsbunker, commandopost, hospitaalbunker en radarcentrale.⁴⁷

Sommige grotere verdedigingsbouwwerken kon het ministerie van Defensie na de bevrijding functioneel hergebruiken. Ze speelden bijvoorbeeld een rol in de verdedigingspolitiek ten tijde van de Koude Oorlog. Maar veel van de omvangrijke bunkers verdwenen door sloop, nieuwbouw en nieuwe infrastructuur. Het herstellen en de ophoging van de duinen in de periode na de Watersnoodramp van 1953 ontrok veel bunkers aan het zicht. Verdedigingswerken werden dichtgemetseld en

45 Rudi Rolf, *Bunkers in Nederland* (Den Helder 1982), p. 5.

46 Dat is 10% van het totaal van de bouwactiviteit van het Duitse leger in West-Europa in het kader van de *Atlantikwall*. Ongeveer 2.000 van genoemde 23.000 bunkers waren van een hoog weerstandvermogen, van gewapend beton met muurdiktes van 2 meter en meer. Rapport Stichting Menno van Coehoorn, Werkgroep Verdedigingswerken vanaf 1915, 'De Duitse verdedigingswerken in Nederland – Zand erover?', Den Haag, mei 2003, archief Documentatiecentrum Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht.

47 Bunker is van oorsprong een Engels woord en heeft in het Engelse en Amerikaanse militaire jargon in de twintigste eeuw de betekenis van beschermde bergplaats voor munitie en andere militaire objecten gekregen. De Duitse militaire betekenis voegde hieraan toe dat een bunker eveneens een beschermplaats was voor militairen en burgers. Rudi Rolf & Hans Sakkers, *Duitse bunkers in Nederland* (Middelburg 2005), p. 9.

door het verhogen van de duinranden onder het zand bedekt.⁴⁸ Voor behoud van bunkers bestond weinig animo, ook niet van particuliere zijde. Voor diegenen die de bezetting hadden meegemaakt, waren de dominant aanwezige restanten in de publieke ruimte veelal een te nadrukkelijke confrontatie met een onaangenaam verleden. Duitse bunkers waren aanstootgevend en werden als ideologisch besmet beschouwd. Alleen al daarom dienden ze uit het dagelijks beeld te verdwijnen, zo was lang de opvatting. Vooral op zomerse dagen riepen de kolossale, dreigende verdedigingswerken op de duinrand langs de Nederlandse kust aversie op. Ze stonden zorgeloos recreëren in de weg. Maar de dagelijkse praktijk week soms af van dit publieke discours. Recent onderzoek laat een beeld zien dat de gevoelige oorlogssentimenten verbonden aan de bunkers niet altijd zo sterk aanwezig waren als verondersteld. De vernietiging van de meeste betonnen oorlogskolossen had veelal niet met een ‘ideologische opschoning’ te maken, als wel met financiële en praktische motieven, zoals het verbeteren van de dijkbewaking of het plaatsmaken voor de uitbreiding van een industrieterrein of een ander bouwproject.⁴⁹ En dat bunkers niet louter als belast erfgoed beschouwd werden en er ook sprake was een feitelijke acceptatie, blijkt uit het feit dat sommige van de bouwsels spoedig werden benut als speelplaats, fietsenstalling en opslagruimte, café en hangplek, of, zoals op de Waddeneilanden, als vakantiehuisje.⁵⁰

In de loop van de tijd veranderde de publieke waardering voor de oorlogsbunkers evenwel. Verdedigingswerken werden geleidelijk niet alleen maar beoordeeld als symbool van de nazi-ideologie, maar als object binnen de cultuurhistorie en in relatie tot de herinnering aan de oorlog. De specifieke (cultuur)historische, krijgskundige, architectonische en ook landschappelijke betekenis van de bouwwerken kreeg daarbij meer belangstelling. Een aantoonbare omslag vond plaats in 1995 toen ook de overheid aandacht kreeg voor de voormalige verdedigingswerken. Aanleiding hiervoor was dat objecten in juridische zin op basis van de toenmalige monumentenwet, vijftig jaar na hun bouw aangewezen konden worden als monument. Deze grens was in 1995 voor de Duitse bunkers bereikt. Lokale en regionale autoriteiten en deskundigen brachten een gedachtenwisseling rond de waardstelling van dit ‘foute’ erfgoed op gang, met als eerste tastbare resultaat: het verlenen van de monumentenstatus in 1996 aan een Duits bunkerstelsel in Den Haag.⁵¹ Er werd vanaf dat moment minder omzichtig omgesprongen met het be-

48 Maarten Peters, *De Atlantikwall. Omstreden erfgoed van Rijnmond tot IJmond* (Den Haag 2005), p. 19.

49 Maarten Jansen, ‘Van functioneel gebruik tot *lieu de mémoire*. Het nut van het verleden: De veranderende omgang met bunkers in Nederland van 1979 tot 2008’, doctoraalscriptie Nieuwste geschiedenis, Universiteit van Amsterdam (niet gepubliceerd, 2008), p. 76-80.

50 Anna van der Molen, ‘De biografie van de bunker. Een nieuwe kijk op de Atlantikwall’, Universiteit van Amsterdam, afstudeerartikel MA Erfgoedstudies (niet gepubliceerd, 2011), p. 14-15.

lastende bunkererfgoed. Het ‘vijandelijk erfgoed’ van de *Atlantikwall* raakte algemeen geaccepteerd. Zo houdt een organisatie als de Stichting Menno van Coehoorn, met momenteel ruim 1150 begunstigers en sinds 1932 ijverend voor het behoud van historische verdedigingswerken in Nederland, zich vanaf eind jaren negentig actief bezig met de bescherming van overgebleven Duitse bunkers in Nederland. De stichting realiseerde in 2003 een uitvoerige inventarisatie van de bouwwerken.⁵² Dankzij deze en andere activiteiten⁵³ adviseerde de Raad voor Cultuur in 2004 aan M.C. van der Laan, staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, meer oog te hebben voor dit ‘vergeten erfgoed’.⁵⁴ Dit leidde ertoe dat tegenwoordig verschillende bunkers en bunkercomplexen uit de oorlog als beschermd monument zijn aangemerkt.⁵⁵

De acceptatie van Nederlandse en Duitse bunkers als cultuurhistorische objecten drong – zij het aarzelend – ook door tot de academische agenda. Een belangwekkend initiatief was de tweedaags internationale *expertmeeting* over de *Atlantikwall* in 2010.⁵⁶ Vragen werden opgeworpen als hoe in de toekomst om te gaan met de overblijfselen van de verdedigingslinie, welke betekenis dit erfgoed heeft bin-

51 Maarten Jansen, ‘Van functioneel gebruik tot *lieu de mémoire*. Het nut van het verleden: De veranderende omgang met bunkers in Nederland van 1979 tot 2008’, doctoraalscriptie Nieuwste geschiedenis, Universiteit van Amsterdam (niet gepubliceerd, 2008), p. 43. In december 1996 verklaarde de afdeling Monumentenzorg van Den Haag een zestal Duitse verdedigingswerken tot monument. Zonder vergunning mogen de bouwwerken nooit verbouwd of afgebroken worden.

52 Zie: <http://www.coehoorn.nl> (geraadpleegd 26 maart 2013). In 2003 publiceerde de Stichting het rapport ‘De Duitse verdedigingswerken in Nederland – Zand overver?’, dat een landelijke inventarisatie van Duitse verdedigingswerken bevat en aanbevelingen doet voor overheidszorg voor bescherming ervan.

53 Het Nationaal 4 en 5 Mei Comité kwam in 2001 met een oproep een inventarisatie te maken van alle sporen van de oorlog in het landschap, ongeacht of dit ‘schuldige’ of ‘onschuldige’ restanten betroffen. Bunkers waren daarin belangrijke objecten. Maarten Jansen, ‘Van functioneel gebruik tot *lieu de mémoire*’, p. 95.

54 Raad voor Cultuur aan staatssecretaris OCW, M.C. van der Laan, betreffende advies inzake onroerend erfgoed WO 11, 5 juli 2004, Tweede Kamer, bijlage bij Kamerstuk 28989 nr. 13, officiële bekendmaking <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/28989/kst-28989-13-b1?resultIndex=136&sorttype=1&sortorder=4> (geraadpleegd 26 maart 2013).

55 De minister van OCW maakte op 5 november 2012 bekend dat een aantal voormalige Duitse objecten is aangewezen als beschermd monument: Landfront Vliissingen, de batterijen Olmen en Heerenduin bij IJmuiden en een telefoonbunker te Den Helder. ‘Duitse objecten rijksmonument’, *Saillant. Kwartaalbericht van de Stichting Menno van Coehoorn*, 2013, nr. 1. In het najaar van 2013 is het overlegorgaan Platform Verdedigingswerken van de twintigste eeuw ingesteld, dat tweemaal per jaar bijeenkomt bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) van het ministerie van OCW.

56 De expertmeeting *Redefining the Atlantikwall* (2010) werd gehouden in opdracht van het programma Erfgoed van de Oorlog van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en georganiseerd door de Vrije Universiteit (CLUE, Research Institute for the heritage and history of the cultural landscape and urban environment), de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de provincie Zeeland. Zie over CLUE: <http://clue.nu/> (geraadpleegd 24 november 2013).

nen de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog, welke plaats het inneemt in het herinnerings- en herdenkingslandschap, welke mogelijke rol de *Atlantikwall* speelt in de ruimtelijke planvorming (zowel op regionaal, nationaal als internationaal niveau), en tot slot welke mogelijkheden de verdedigingswerken bieden in relatie tot recreatie en toerisme.⁵⁷ Wetenschappelijk onderzoek naar de Duitse bunkers en in het bijzonder naar de bouw ervan, bood ook aanknopingspunten tot verdieping van het historisch inzicht in met name de verregaande economische medewerking van, dan wel de collaboratie door het Nederlandse bedrijfsleven. Immers, de bunkers waren voor een groot deel het werk van Nederlandse aannemers en arbeiders.⁵⁸

Onderzoek en veldwerk op het terrein van de geschiedenis van verdedigingswerken en de *Atlantikwall* in het bijzonder, zijn echter nog altijd het werkterrein van vooral plaatselijke amateurhistorici en ‘bunkerenthousiastelingen’. Bij hen berust veel kennis. Dankzij hun inspanningen is er een bredere, zij het eenzijdige (militair-historische) aandacht voor de bouwwerken ontstaan. Dit leidde ertoe dat ook van officiële zijde de belangstelling voor en bemoeienissen met het behoud van de bouwwerken toenamen. Met als resultaat dat zelfstandig opgezette bunkerinitiatieven meer en meer worden ingelijfd in geïnstitutionaliseerde kaders.

Betrokkenen bij de museale bunkeractiviteiten vormen een bont gezelschap, waarvan bij sommigen de belangstelling al is ontstaan tijdens hun jeugd toen zij spelend avonturen beleefden in verlaten bunkers. De vrijwilligers bij de bunker-musea zijn grofweg in drie categorieën te verdelen. Er is een groep ‘gravers’, die zich opwerpen als amateurarcheologen en op zoek gaan naar overblijfselen en elk gevonden detail koesteren. Zij graven, restaureren en maken de objecten toonbaar. Er zijn ‘onderzoekers’, die de archieven uitpluizen en op zoek gaan naar historische feiten. Zij beschrijven de objecten en presenteren de resultaten. De ‘klussers’ ten slotte, zijn de vrijwilligers voor wie de betekenis van het verleden niet op de eerste plaats komt. Zij steken enthousiast de handen uit de mouwen en wenden hun capaciteiten en praktische vaardigheden aan bij allerlei uitvoerende werkzaamheden. Sommige betrokkenen vervullen ongetwijfeld dubbelfuncties, maar wat hen bindt is dat zij, ieder vanuit een eigen betrokkenheid, een passie delen voor de betonnen oorlogsbouwwerken en elkaar vinden in een gezamenlijke bezigheid. Er is een historische belangstelling ontstaan die gepaard gaat met een gevoel van nostalgie, nieuwsgierigheid en vaak ook met heimelijke bewondering voor de imposante bouwwerken die het Duitse bouwprogramma tijdens de oorlog in korte tijd wist te realiseren.

57 <http://congres2010.atlantikwallplatform.eu/> (geraadpleegd 27 maart 2013).

58 Zie: Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestrafing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003), p. 698-713.

Cor Quist (geb. 1952) is zo'n bevlogen 'bunker-liefhebber' (zie afbeelding 29).⁵⁹ Zijn fascinatie voor Duitse verdedigingswerken ontstond op jonge leeftijd, toen hij in de jaren zestig op tv de zwart-witbeelden van *De Bezetting* van Loe de Jong zag. Later trok hij er met een metaaldetector op uit in het duingebied bij Hoek van Holland waar, verborgen in het landschap, de oorlogsgeschiedenis volop aanwezig was. In 1996 raakte hij betrokken bij een initiatief van twee andere geïnteresseerden om, met toestemming van de Dienst der Domeinen een Duitse geschutsbunker (type 625B) uit te graven in de voorduinen aan de Nieuwe Waterweg bij Hoek van Holland. Het driemanschap zette vervolgens de Stichting Vesting Hoek van Holland op en begon de bunker in te richten als museum: het allereerste *Atlantikwall*-museum van Nederland was een feit. De activiteiten breidden zich vervolgens uit. Ook andere verdedigingswerken in de omgeving werden onderzocht en in kaart gebracht. De museumbunker bleek spoedig niet echt geschikt om bezoekers te ontvangen. Cor Quist en zijn stichting lieten daarop hun oog vallen op de nabijgelegen 'Tafelbunker', een indrukwekkende geschutsbunker (type 611) aan de Noorderpier van Hoek van Holland, die in 1943 was gebouwd om de toegang tot de haven van Rotterdam in de gaten te houden. Met een team van intussen 25 vrijwilligers volgde een jarenlange periode van uitgraven, zandstralen van het beton, vochtvrij maken en allerlei andere noodzakelijke opknappwerkzaamheden. In 2012 kon met trots het nieuwe Atlantikwall Museum worden heropend. Voor de entree van het gerestaureerde, indrukwekkende bouwwerk met muren van tweeënhalve meter dikte staan twee originele Duitse *Tetraeder*-versperringen, zoals er tijdens de oorlog vele op het oude strand van Hoek van Holland stonden. Pronkstuk van de collectie is het 6,5 meter lange en 1500 kilogram zware Duitse kanon dat in 2007 op de kop is getikt. Na grondige restauratie is het gevaarte met veel kunst- en vliegwerk in de bunker geplaatst. Bezoekers kijken nu over de loop, door het geschutsgat over het water naar de denkbeeldige vijand. Was de oude museale presentatie met het voorkomen van een willekeurig ogende uitstalling van gevonden materialen nogal onsamenhangend, de nieuwe presentatie is meer geordend en doordacht van opzet. De expositie toont het gebruik van de bunker en gaat in op de specifieke functie van Hoek van Holland als onderdeel van de *Atlantikwall*. Er zijn diorama's te zien, een groot aantal fotopanelen met uitleg, audiovisueel materiaal en talloze historische voorwerpen. Quist hecht eraan te benadrukken dat er uitsluitend authentieke objecten en uniformen worden getoond, waarvan het merendeel in de *Festung Hoek van Holland* is gebruikt. De afgelopen jaren verbreedde

59 Vraaggesprek Cor Quist, voorzitter Atlantikwall Museum Stichting Vesting Hoek van Holland en zoon Christian Quist, Hoek van Holland, 12 juli 2012 en toelichting Cor Quist 28 maart 2013. Wim Eradius, 'Atlantikwall, oorlogsherinnering in beton en staal', *Reformatorisch Dagblad*, 1 mei 2012. 'Atlantikwallmuseum wil bredere opzet', *Hoekse Krant*, 29 mei 2009, www.atlantikwall-museum.nl (geraadpleegd 27 maart 2013).

de stichting haar activiteiten. Zo zijn er fietsroutes ontwikkeld langs bunkerrestanten in het Westland.

Quist heeft zijn fascinatie voor bunkers ook op zijn zoon Christian overgedragen. Als historicus studeerde deze af op een onderwerp dat verwant is aan de *Atlantikwall*. In zijn onderzoek staan niet zozeer de militaire aspecten, als wel sociaaleconomische aspecten centraal: wat waren de omstandigheden en motieven van de Nederlandse arbeiders die werkzaam waren aan de *Atlantikwall*?⁶⁰ Evenals zijn vader en de andere vrijwilligers is hij vrijwel elk vrij moment in de museumbunker te vinden. Hij beheert de collectie, verricht gidswerk en schrijft de museumteksten. Cor Quist en zijn stichting zijn verheugd dat de inspanningen nu ook lijken aan te slaan bij de officiële instanties. Zo benaderde de provincie Zuid-Holland het museum om deel te nemen aan gesprekken over het vormgeven van provinciaal beleid over het opzetten van een zogenoemde erfgoedlijn *Atlantikwall* (zie beneden), toonde Stadsontwikkeling Rotterdam belangstelling en heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) zich intussen uitgebreid laten rondleiden over het complex.

MUSEALISERING VAN DE ATLANTIKWALL

Het Atlantikwall Museum in Hoek van Holland kan gezien worden als het eerste ‘officiële’ (Duitse) Tweede Wereldoorlog-bunkermuseum in Nederland. Intussen telt Nederland een elftal in bunkers van de *Atlantikwall* gehuisveste musea met een jaarlijks toenemend aantal bezoekers.⁶¹ Volgens opgaven van de instellingen zelf ontvingen deze bunkermusea in 2012 gezamenlijk ruim 82.000 bezoekers. Op de vraag van het Vrijheidsonderzoek 2011 welke van de musea of oorlogsplaatsen door de gemiddelde bezoeker wel eens is bezocht of welke men nog wel eens zou willen bezoeken, scoorden de bunkermusea hoger dan bijvoorbeeld het Kamp Vught, de Verzetsmusea, het Bevrijdingsmuseum en de Hollandsche Schouwburg.⁶²

De bunkermusea richten zich op het militaire aspect van de verdedigingslinie

60 Christian Quist, ‘Bouwen voor de bezetter. Onderzoek naar de sociaaleconomische omstandigheden en motieven van Nederlandse arbeiders werkzaam aan de Atlantikwall’, Universiteit van Amsterdam, masterscriptie nieuwste geschiedenis (niet gepubliceerd, 2009).

61 Kazemattenmuseum Kornwerderzand (opgericht in 1985), Atlantikwall Museum Hoek van Holland (1996, 2012), Biber Bunker, Oostvoorne (1996), Bunkermuseum Zoutelande (2002), Bunkermuseum IJmuiden (2004), Atlantikwall Museum Noordwijk (2004), Bunkermuseum Vlissingen ‘Bunker Oranjemolen’ (2004), Atlantikwall Museum Scheveningen, Scheveningen (2007), Bunkermuseum Schlei, Schiermonnikoog (2009), Forteiland IJmuiden/Atlantikwall Wapens & Munitie Museum, IJmuiden (2009) en Bunkermuseum Den Haag, Scheveningen (2009).

62 ‘Nationaal Vrijheidsonderzoek 2011’, Bureau Veldkamp (Dieter Verhue, Rogier van Kalmhout en Bart Koenen) in opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 Mei, april 2011.

en de bouwwerken, waarbij specifieke aandacht uitgaat naar het regionale verhaal. Rond de initiatieven scharen zich enthousiaste vrijwilligers die zich vanuit een persoonlijke passie storten op behoud en musealisering van ‘hun’ plaatselijke bunker. Zeeland is de Nederlandse provincie waar het landschap het meest getransformeerd is geweest door de aanleg van verdedigingswerken. Dit Zeeuwse deel van de verdedigingslinie, aangelegd in het kader van de *Atlantikwall* is ook daadwerkelijk op de proef gesteld tijdens de geallieerde bevrijdingsoperaties in het najaar van 1944. De naoorlogse belangstelling voor de betonnen restanten in Zeeland kwam op gang door de leden van de in 1999 opgerichte Stichting Bunkerbehoud. Op eigen initiatief begonnen zij onderzoek te doen naar de Zeeuwse verdedigingswerken en inventariseerden zij bewaard gebleven objecten.⁶³ In 2002 stelde de Stichting het publiek in de gelegenheid het Bunkermuseum in Zoutelande te bezoeken en twee jaar later was de Stichting in staat de Bunker Oranjemolen in Vlissingen open te stellen. In 2012 trokken de beide musea gezamenlijk bijna 12.000 bezoekers.

Den Haag kent twee groepen bunkerliefhebbers die zich onafhankelijk van elkaar met het behoud van bunkers aan dat deel van de Noordzeekust bezighouden. De Haagse initiatieven zijn illustratief voor de diversiteit van het veld van bunkerliefhebbers en de museale activiteiten op dit terrein. Zo wil Stichting Atlantikwall Museum Scheveningen met de aandacht voor het gewapende beton ook een ‘hogere doel’ dienen: het benadrukken van een morele betekenis ontleend aan het verleden. Naast het geven van informatie over de *Atlantikwall* en het bunkercomplex zelf, wil het museum een ‘vredesbunker’ zijn. De Duitse bunker, ooit opgericht als een verdediger van het kwade, heeft nu betekenis als verdediger van vrijheid en democratische waarden, met belangstelling voor vredesvraagstukken. ‘Een vredesbunker, een plek waar geleerd, ontdekt en overpeinsd kan worden, en die aandacht vraagt voor misstanden en onrechtvaardigheid in onze wereld.’⁶⁴ Omdat Den Haag zich profileert als internationale stad van recht en vrede kan het initiatief rekenen op sympathie van het gemeentebestuur. Voor de meeste van de 35 betrokken vrijwilligers van de Stichting Atlantikwall ligt de persoonlijke toewijding niettemin toch vooral bij het actieve onderzoek naar de bunkers. In 2012 werd een volgende bunker uitgegraven. Een ruimte van deze ‘herontdekte’ bunker wordt zo veel mogelijk teruggebracht naar de inrichting uit de oorlogsjaren.⁶⁵

De ‘bunkeraars’ van het andere Haagse Bunkermuseum zijn van een ander slag. Gehuisvest in een uitgegraven bunker bij de haven van Scheveningen, hebben zij

63 Zie onder meer: <http://www.bunkerbehoud.com> (geraadpleegd 21 oktober 2013).

64 Doelstelling van de Stichting Atlantikwall Museum Scheveningen, <http://www.atlantikwallmuseum.nl/stichting.html> (geraadpleegd 2 april 2013).

65 Mededeling P.A. Hogendoorn, bestuurslid Stichting Atlantikwall Museum Scheveningen, 7 april 2013.

zich georganiseerd in de Haagse Bunkerploeg (HBP). Deze groep bestaat uit liefhebbers die de uitdaging vooral zoeken in een soort romantische sensatie door in de nachtelijke uren erop uit te trekken om ‘onbekende’ bunkers op te sporen. Dat bunkers soms op verboden terrein liggen, vormt voor hen geen beletsel. Spanning, avontuur en het op zoek gaan naar verborgen geheimen zijn de grote drijfveren van deze Haagse bunkerfanaten. In camouflagekleding graven de leden zich ’s nachts de bunker in, fotograferen de ruimten en bedekken de ingang weer voordat ze huiswaarts keren.⁶⁶ De gevonden spullen worden tentoongesteld in hun sinds 2009 geopende museum. De praktijken van de Bunkerploeg kunnen op minder sympathie van de lokale overheid rekenen. Zoals de BHP zelf aangeeft, beschouwt de Haagse gemeente de ploeg als ‘een stel cowboys’.⁶⁷ Het publiek heeft hier geen boodschap aan. Mede dankzij de gunstige ligging aan de boulevard van Scheveningen trekt het Haagse Bunkermuseum elk jaar meer bezoekers. In 2012 waren het er vierentwintigduizend.⁶⁸

Evenals andere museale *Atlantikwall*-projecten zijn in Noordwijk en IJmuiden de initiatieven tot behoud en musealisering van de kustverdedigingswerken kleinschalig begonnen. Stilaan worden de activiteiten professioneler aangepakt en is er sprake van meer historisch inhoudelijke verdieping. De belangstelling van het publiek, waardoor bunkermusea een toeristische en daarmee economische factor van betekenis zijn geworden, heeft ertoe geleid dat ook daar lokale en provinciale overheden, en andere instanties, geïnteresseerd raakten. De gemeente Noordwijk steunt dan ook de initiatieven van het Atlantikwall Museum Noordwijk om het meest ‘complete *Atlantikwall* museum van Nederland’ te worden.⁶⁹ Veel verwachtingen heeft het museum van de Provincie Zuid-Holland. In haar cultuurbeleid 2013-2016 introduceert de provincie het fenomeen ‘erfgoedlijnen’. Dit zijn samenvattingen van erfgoed, landschap en water waarbij voor de provincie het recreatieve en toeristische potentieel een belangrijk aspect is.⁷⁰ De verschillende Zuid-Hollandse verdedigingswerken van de *Atlantikwall* worden beschouwd als een belangrijke erfgoedlijn. Zij maken deel uit van een geografische structuur die meerdere monumentale objecten met een gemeenschappelijk historisch verhaal ver-

66 Bart Zuidervaart, ‘Bunkers zijn onweerstaanbaar’, *Trouw*, 22 mei 2008 en NCRV-televisie, ‘Man bijt hond op pad met de HBP – Bunkermuseum Den Haag/Scheveningen’, *Man bijt hond*, uitzending 17 maart 2010, <http://www.youtube.com/watch?v=sZywAxqNf-I> (geraadpleegd 2 april 2013).

67 Marjolein Schipper, ‘Op zoek naar “maagden”’. Voor bunkerfanaten zijn onontdekte kazematten het summum’, *De Telegraaf*, 12 april 2008.

68 Mededeling R. Poelgeest, voorzitter Haagse Bunkerploeg, 19 april 2013.

69 V.S.J.M. Salman, ‘Atlantikwall Museum Noordwijk, Plannen voor de toekomst’ (niet gepubliceerd, 2009), ter beschikking gesteld door Stichting Atlantikwall Museum Noordwijk.

70 ‘Erfenis, erfgoed en erfgoed. Beleidsvisie cultureel erfgoed 2013 – 2016, Provincie Zuid-Holland, http://www.zuid-holland.nl/overzicht_aller_themas/c_landschap/c_cultureel_erfgoed_en_erfgoedlijnen.htm (geraadpleegd 3 april 2013).

bindt. Het museum in Noordwijk streeft intussen een inhoudelijke verbreding na. Zo krijgt het museum naar verwachting in 2014 inwoning van een nieuw op te richten museum over de Engelandvaart, gewijd aan de geschiedenis van de vlucht van Nederlanders tijdens de bezetting over de Noordzee naar Engeland met het doel zich aan te sluiten bij de geallieerden. Vanuit Noordwijk zijn destijds verschillende pogingen ondernomen om per boot de overtocht te maken.⁷¹ De zeventig vrijwilligers van het Atlantikwall Museum Noordwijk gaan intussen vasthoudend door met het verder uitgraven van afgesloten delen van het omvangrijke gangenstelsel van het bunkercomplex en van bunkers die zich ten noorden van het dorp bevinden.

In de regio IJmond wordt het publiek sinds een paar jaren geattendeerd op de militair-historische betekenis van de daar gelegen markante vestingwerken. Het was velen onbekend dat de *Festung IJmuiden* in feite de meest intacte vesting in West-Europa is. Op een relatief klein oppervlak aan beide zijden van het Noordzeekanaal is een grote diversiteit aan verdedigingswerken terug te vinden, de overblijfselen van het *Seefront*, bestaande uit kustbatterijen, luchtafweerbatterijen, een marinecommandopost en een radarpost. Vooral het Forteiland, waar zich nog restanten van de *Kernwerke* van de vesting bevinden, blijkt uniek te zijn. In Vlis-singen en Hoek van Holland zijn deze *Kernwerke* geheel verdwenen. Lang was het Forteiland, dat voor de oorlog onderdeel was van de Stelling van Amsterdam, verboden terrein in de havenmond.

Een groep geïnteresseerden in de geschiedenis van de Vesting IJmuiden verenigde zich in 1995 in de Stichting Werkgroep Onderzoek Verdedigingswerken IJmuiden (WOVIJ), met als doel een totaaloverzicht te krijgen van alle verdedigingswerken die in de periode 1940-1945 in de regio IJmuiden in gebruik zijn geweest. Een aantal bunkers dat destijds als ‘gesloopt’ te boek stond, werd teruggevonden. Bovendien werden enkele bunkers in kaart gebracht die tot dan toe in de bestaande archieven geheel ontbraken.⁷² Vrijwilligers die elkaar vonden in de in 2005 opgerichte Stichting Atlantikwall Wapens & Munitie Museum (AWMM) kregen het beheer over de bunkers op Forteiland IJmuiden toebedeeld en richtten een paar vertrekken van het fort als museum in.⁷³

Het Forteiland heeft intussen ook de aandacht getrokken van project- en orga-

71 Medegeïnitieerd door oud-Engelandvaarder, E.A. Jonker (geb. 1920) is het Museum Engelandvaarders een initiatief van de Vereniging Erfgoed Leidschendam en de Stichting Museum Engelandvaarders (opgericht in 2013). Het voornemen is het museum als zelfstandig instelling medio 2014 te vestigen in het bunkercomplex van het Atlantikwall Museum in Noordwijk. Zie: ‘Inrichtingsplan Museum Engelandvaarders’, <http://www.museumengelandvaarders.nl/informatie/inrichtingsplan.php> (geraadpleegd 21 oktober 2013).

72 Fred Vermeulen, ‘De koorts rond een ijzeren deur onder het duinzand’, *Het Parool*, 23 januari 1996. Zie ook: <http://www.wovij.nl/WOVIJ/over.html> (geraadpleegd 29 maart 2013).

73 <http://members.quicknet.nl/wgboa/webmuseum/musindex.htm> (geraadpleegd 24 april 2013).

nisatiebureaus. Het eiland met zijn historische complexen blijkt een uitdagende en vooral unieke evenementenlocatie om te exploiteren: 'De droom van iedere organisator van creatieve evenementen'.⁷⁴ Naast het bezichtigen of 'beleven' van de historische ruimtes en de museale presentatie biedt het Forteiland nu ook congres- en vergaderfaciliteiten en gelegenheid voor grote ontvangsten en allerlei festiviteiten. Talloze arrangementen zijn op maat te organiseren. Er kan vergaderd, gedineerd of gefeest worden in de pantsergalerij, de manschappenverblijven of het commandantvertrek. 'Elke bezoeker van het eiland wordt geïnspireerd door de vele ruimtes en authentieke sfeer van het Fort en rondkijkend krijg je duizend en één ideeën over de onbegrensde mogelijkheden hier een feest of evenement te organiseren.'⁷⁵ Het museum vaart er wel bij. De vertrekken worden in stand gehouden, de collectie heeft een goed onderkomen en door de nevenactiviteiten neemt het aantal bezoekers toe.

In de regio IJmond is daarnaast ook de Stichting WN2000 (*Widerstandsnest* opgericht in 2000) actief. De ongeveer 25 vrijwilligers van deze groep ontfermen zich over de overige bunkers in de omgeving. Voorlopig hoogtepunt is dat door toedoen van de stichting de batterijen Heerenduin, waarin het Bunker Museum IJmuiden is gevestigd, en Olmen eind 2012 de status van rijksmonument hebben verkregen. Deze erkenning smaakt naar meer. In een ambitieus 'businessplan' spreekt de stichting haar aspiraties uit voor een meer omvattende openluchtkustverdedigingsmuseum IJmuiden/Kennemerland met betaald personeel, uitbreiding van de openingstijden, betere technische voorzieningen en een historisch verantwoorde museale presentatie.⁷⁶

Tot slot zijn er ook museale 'bunker-initiatieven' op de Waddeneilanden, die gepaard gaan met een toenemende institutionalisering. Met uitzondering van de opstand van Georgische militairen van de *Wehrmacht* op Texel, aan het eind van de oorlog, verliepen de jaren '40-'45 op de eilanden betrekkelijk rustig, maar lieten wel veel tastbare sporen na in de vorm van Duitse verdedigingswerken.⁷⁷ De bezetter bouwde er tientallen bunkers. Zo bevond zich op Schiermonnikoog een geheel bunkerdorp en werd op Terschelling het *Tiger*-complex, bestaande uit ne-

74 Organisatiebureau PBN te Amsterdam organiseert verschillende activiteiten op het Forteiland. <http://www.forteiland.nl> (geraadpleegd 24 april 2013).

75 A.v.

76 Businessplan 2010, WN2000 Beheer & Behoud Verdedigingswerken. <http://www.bunkermuseum.nl/docs/WN2000%20Businessplan%202010.pdf> (geraadpleegd 29 maart 2013).

77 Zie 'Wad'n Erfgoed. Projectenboek, Grontmij/Vandertuuk in opdracht van Provincie Fryslân, afd. Plattelânsprojekten, Projectbureau Waddeneilanden', 2008. Over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog op de Waddeneilanden zie www.waddenindeoorlog.nl (geraadpleegd 5 april 2013). Over de opstand van Georgische militairen van de *Wehrmacht* op Texel, zie: J.A.C. Bartels en W. Kalkman, *Texel Nederlands laatste slagveld. De muitery van de Georgiërs april 1945* (Zutphen 1980) en <http://www.derussenoerlog.nl> (geraadpleegd 24 november 2013).

gentig onderkomens, neergezet. Vanaf de eeuwwisseling werden door bewoners van de Friese eilanden initiatieven genomen om de herinnering aan de oorlog, voornamelijk de Duitse aanwezigheid en de *Atlantikwall*, vorm te geven. Dit resulteerde op Schiermonnikoog in 2009 in de opening van het Bunkermuseum Schlei in een van de bunkers van het type *Seeburg*. Op Vlieland en Ameland zijn intussen serieuze plannen ontwikkeld om in de daar bewaard gebleven Duitse verdedigingsobjecten eveneens musea in te richten. Voor de provincie Friesland was het verzoek bij te dragen aan de restauratie en openstelling van de infanteriestelling *Stutzpunkt 12H* op Vlieland aanleiding om tot afstemming te komen over het behoud van deze en nog andere verdedigingswerken uit de oorlog. Het overleg tussen lokale overheden en instanties en plaatselijke deskundigen heeft ertoe geleid dat het ingestelde Waddenfonds eind 2012 een bedrag van bijna een miljoen euro aan de stichting Waddencentra beschikbaar stelde om een aantal bunkers op elk van de vier Friese eilanden voor het publiek te ontsluiten en op deze locaties museale presentaties over de oorlog in het Waddengebied op te zetten.⁷⁸ Het Waddenfonds, opgericht om een ‘duurzame en kwalitatieve impuls te geven aan ecologie en economie van het Waddengebied’, benadrukte in de toelichting op zijn besluit het historisch belang van het behoud van het oorlogserfgoed, maar onderstreepte tegelijk de functie van de bestemmingen als ideale ‘slecht-weer-accommodatie’. De nieuwe bunkermusea zullen een lucratieve stimulans voor het toerisme betekenen, zo luidt de verwachting.

Daarmee wordt de concurrentiepositie van de eilanden versterkt met attracties die nauw aansluiten bij de belevingswaarde van de eilanden (natuur, landschap en geschiedenis). Het is de bedoeling dat ook nieuwe publieksgroepen (historisch geïnteresseerden, oorlogstoeristen en Duitsers) buiten de Nederlandse vakantieperiodes de eilanden aandoen.⁷⁹

Met de toekenning van deze subsidie is de realisatie van de plannen voor het bunkermuseum Stelling 12H op Vlieland een grote stap dichterbij gekomen en lijkt de droom van eilander Dirk Bruin, die al jarenlang ijvert voor het behoud van de

78 Zie: ‘Wad’n Erfgoed. Projectenboek, Grontmij/Vandertuuk in opdracht van Provincie Fryslân, afd. Plattelânsprojekten, Projectbureau Waddeneilanden’, 2008. http://www.waddenzee.nl/fileadmin/content/Dossiers/Natuur_en_Landschap/pdf/projectenboek_Wad_n_erfgoed_w011_definitief_met_foto_s_5-11-08.pdf (geraadpleegd 2 juni 2013). Sinds 1 januari 2012 is het Waddenfonds overgegaan van het Rijk naar de provincies Friesland, Groningen en Noord-Holland. De besteding van de middelen uit het Waddenfonds en de afwikkeling van de reeds lopende projecten werd daarmee een autonome taak van deze drie provincies. Het budget van het Waddenfonds is vanaf 2012 € 28 miljoen per jaar.

79 Toegekende subsidieprojecten Waddenfonds, ‘Waddengebied in oorlog’, november 2012, <http://www.waddenfonds.nl/Projecten.2696.o.html> (geraadpleegd 5 april 2013).

restanten van het bunkercomplex, uit te komen.⁸⁰ Veel van zijn bodemvondsten zullen dan een plek krijgen in het nieuwe museum. Wanneer de gebouwen toegankelijk gemaakt zijn voor bezoekers, heeft Vlieland er een toeristische voorziening bij. De gemeente Vlieland heeft berekend dat het museum naar verwachting jaarlijks 10.000 bezoekers zal trekken, ofwel 6% van de toeristen die het eiland aandoen.⁸¹

Ook Ameland koestert hooggespannen verwachtingen van het bezoek van toeristen aan een toekomstig bunkermuseum op het eiland. Per jaar bezoeken 500.000 toeristen dit Waddeneiland, onder wie een groot aantal Duitse vakantiegangers. Ofschoon de museumdichtheid op Ameland al relatief hoog is, zullen velen van hen een bezoek gaan brengen aan het bunkermuseum, is de verwachting. Wanneer, evenals op Vlieland, ook hier wordt uitgegaan van 6% van de toeristen die de nieuwe attractie zouden bezoeken, betekent dit al gauw 30.000 bezoekers per jaar. Vooruitlopend op het rondkrijgen van de financiering heeft de Stichting Amelander Musea in 2010 bij Hollum al de beoogde bunker uitgegraven. In de jaren zeventig is het bouwwerk door Rijkswaterstaat nog gedicht en onder een duin met zand bedolven. Daarvoor was het bouwwerk een geliefde feestruimte van lokale jongeren geweest en oefende de brandweer er op het blussen van binnenbranden. Bij de opgraving van de bunker kwamen bont geschilderde muurschilderingen tevoorschijn en de woorden *Flower Power* gaven aan in welke tijd die moeten zijn aangebracht. De muren, restanten van stoelen en bedden getuigen van een energiek gebruik van de ruimte na de oorlog.⁸² De toekomstige museale presentatie zal gaan over de verdedigingswerken op het eiland en de Duitse aanwezigheid daar. Of ook aan deze naoorlogse toe-eigening aandacht zal worden besteed, is de vraag.

Uit een aantal initiatieven blijkt dat de belangstelling voor het erfgoed van de *Atlantikmall* in toenemende mate ook economische belangen dient. De historische oorlogsrestanten geven een impuls aan het cultuurhistorisch toeristisch aanbod. Voor de haalbaarheid van dergelijke projecten zal in de huidige tijd van beperkte financiële fondsen ook gekeken worden naar de toeristische en commerciële waarde van de herinneringsplek voor de regio. Aan de omgang met het verleden zijn nadrukkelijk recreatieve en dus economische betekenissen verbonden.

80 Het haalbaarheidsonderzoek uitgevoerd in 2007 in opdracht van de Stichting De Noordwester kwam tot een kostenberaming voor een museale presentatie van Stelling 12H en het realiseren van het bunkercomplex van € 978.593. 'Wad'n Erfgoed. Projectenboek'. Grontmij/Vandertuuk, p. 43-45 en bijlage 1 Kostenraming Stelling 12H.

81 Bestemmingsplan gemeente Vlieland, Buitengebied Vlieland, opgesteld 2013 (1MRO-idn: NL.1MRO.0096.BP087103-ON01. http://wro.leeuwarden.nl/vlieland/F41343E0-40BF-440E-A6C6-7604D003BD74/t_NL.1MRO.0096.BP087103-ON01_2.2.html (geraadpleegd 5 april 2013).

82 Persbureau Ameland, 'Bunker ligt bloot', bericht geplaatst 29 november 2010, zie filmische impressie: http://www.youtube.com/watch?v=gDcJwhxbwxs&feature=player_embedded.

LOKAAL EN REGIONAAL VERLEDEN

Van de 'erkende', beeldbepalende Nederlandse oorlogsmusea ligt de oorsprong zonder uitzondering in de representatie van lokale, dan wel regionale gebeurtenissen of ontwikkelingen tijdens de oorlog. Soms verwijst de naam van het museum expliciet naar de historische locatie of het plaatselijk verleden. Vrijwel zonder uitzondering verschoof de nadruk in de museale presentaties gaandeweg naar het representeren van een breed, meer algemeen relaas van de oorlog. De plaatsgebonden geschiedenis werd in een wijdere context geplaatst en aangewend om invulling te geven aan het nationale herinneringsbeeld. Het presenteren van een nationaal beeld werd in sommige gevallen zo overheersend dat aandacht voor het lokale verleden steeds verder naar de achtergrond verdween. Door de algemeen groeiende belangstelling voor lokale en omgevingsgeschiedenis als exponent van een veranderende herinneringscultuur, lijken de musea zich te heroriënteren op de waarde en de betekenis van de geschiedenis van de eigen omgeving en de invulling ervan in hun museale opstelling. Bij het Fries Verzetsmuseum heeft dit geleid tot een bewuste accentverschuiving: in het aangepaste profiel van het in 2013 geopende nieuwe museum staat de Friese herinnering aan de oorlog meer dan ooit centraal.

Het Verzetsmuseum Friesland, dat eind jaren zeventig was opgericht om vooral een beeld van het verzet in Friesland te presenteren, koos in de jaren negentig voor het plaatsen van het verleden in nationale kaders. Aan de hand van 'keuzes' werden geanonimiseerde en ook wel gefingeerde situaties gecreëerd, die zich waar ook in Nederland konden afspelen. Het bestuur van het museum bediscussieerde met regelmaat of het museum nationaal dan wel regionaal georiënteerd moest zijn, met daaraan verbonden de vraag of er een nationale of een Friese geschiedenis verteld moest worden. In 2002 boog het bestuur van het museum zich andermaal over de kwestie. Er werd besloten de bestaande lijn verder uit te bouwen: het museum moest meer zijn dan een goed regionaal museum en diende daarom, evenals het Verzetsmuseum Amsterdam, het meer nationaal gerichte discours in de presentatie te benadrukken. In de praktijk betekende dit dat het museale concept uitging van een nationaal herinneringsbeeld, waarbij ook ruimte was voor het verhaal van de regio.⁸³

Vanaf de jaren negentig zijn ook andere beeldbepalende museale oorlogsinstellingen zich meer en meer gaan richten op het centraal stellen van het nationale verhaal van de oorlogs- en bezettingsgeschiedenis. Het Verzetsmuseum Amsterdam legde aanvankelijk sterke nadruk op Amsterdamse thema's en het verzet in bijzonder. Na de verhuizing eind jaren negentig naar gebouw Plancius werd het na-

⁸³ Notulen bestuursvergadering Stichting Verzetsmuseum Friesland, 8 maart 2002. Archief Stichting FVM 2002.

tionale oorlogsverhaal leidend. Het museum koos voor een ruimere inkadering, waarbij het verzet een belangrijk referentiepunt was, maar waar ook een algemeen beeld van Nederland in bezettingstijd werd gepresenteerd en waar universele thema's en het maken van keuzes centraal stonden. De benadering kwam voort uit de ambitie van het museum om hét nationaal verzetsmuseum van Nederland te zijn. Zo krijgt de bezoeker bij binnenkomst van het Verzetsmuseum Amsterdam als eerste een kolossale foto van een straatbeeld met een wirwar aan verkeersborden te zien: niet ergens in Amsterdam, maar in de binnenstad van Groningen. Het museum maakte in de geografische schaalvergroting in 2006 nog een flinke stap door een afzonderlijke afdeling over de Japanse bezetting van Nederlands-Indië aan zijn presentatie toe te voegen. Identificatie met de lokale herinnering bleef nog altijd aanwezig, omdat sommige grote gebeurtenissen met nationale impact zich nu eenmaal grotendeels in Amsterdam afspeelden, zoals de Februaristaking, de Jodenvervolgving, en de Hongerwinter.⁸⁴

Het Bevrijdingsmuseum 1944-1945, ooit ontstaan omdat de regio Rijk van Nijmegen in de laatste fase van de oorlog het toneel was van strijd en bevrijding, maakte eveneens een proces van inhoudelijke schaalvergrotingen door. In 1999 werd eigenhandig het onbeschermd predicaat 'nationaal' aan de naam toegevoegd. Met overtuiging was er voor gekozen de aandacht niet langer te beperken tot de bevrijding van de regio. De hoofddoelstelling c.q. missie van het museum werd als volgt bijgesteld: 'een historisch museum over de gebeurtenissen rond de nationale bevrijdingsgeschiedenis van Nederland in 1944 en 1945, over de aanleidingen en gevolgen daarvan in internationaal perspectief en over de regionale bevrijdingsgeschiedenis van het Rijk van Nijmegen'. De strijd in de regio werd de kapstok om de geschiedenis van de bevrijdingsoperaties in heel Nederland aan op te hangen.⁸⁵

Het Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum in Overloon kent een vergelijkbare ontwikkeling. Zoals eerder beschreven verdween de regionale component en oorsprong van het museum, de Slag om Overloon in 1944, al snel naar de achtergrond in de museale opstelling. Het nationale verhaal van de oorlog werd leidend. In de presentatie die midden jaren tachtig vorm kreeg, was sprake van een ruime geografische inkadering. De oorlog in Nederland werd geplaatst in een internationale context. De opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland kreeg aandacht, evenals de militaire operaties, in het bijzonder die aan het Oostfront en die van de geallieerden in Zuid- en West-Europa. Begin jaren negentig werd het kader verder vergroot, met ruime aandacht voor de Holocaust in internationaal perspectief. Er werd daartoe een afzonderlijk kampenmuseum ingericht. Met de integratie van

84 Verslagen van besprekingen Commissie Inhoud van het Verzetsmuseum Amsterdam, 1997 en 1998. Ter hand gesteld aan auteur.

85 Algemeen beleidsplan 2001-2005, Nationaal bevrijdingsmuseum 1944-1945, Groesbeek juli 2001. Archief Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945, Groesbeek.

het Marshall Museum in Overloon in 2006 werd de collectie militair materieel nog eens drastisch uitgebreid. De overgebleven oorlogsvoertuigen van de Slag om Overloon raakten door de overdaad verder ondergesneeuwd.

Dit proces van verbreding van de thematiek, met een nadruk op het nationale geschiedverhaal, veelal ingezet of versterkt in de jaren negentig, is de laatste jaren gekenterd. Bij verschillende toonaangevende musea is het accent meer komen te liggen op de lokale, kleinschalige geschiedenis om zodoende een grotere betrokkenheid en identificatie met het verhaal van de oorlog te krijgen. Zo heeft het OorlogsVerzetsMuseum Rotterdam in 2008 bij de inrichting van het nieuwe museum pand het vizier meer gericht op de lokale geschiedenis. Vooral het Duitse bombardement op de stad en de gevolgen daarvan krijgen substantiële aandacht. Ook het Verzetsmuseum Zuid-Holland is het lokale en kleinschalige sterker gaan accentueren. In de nieuwe vaste opstelling uit 2010 worden in vergelijking met de vorige presentatie minder ‘algemeen’ historische oorlogsobjecten geëxposeerd en is er sprake van een meer gerichte benadering op ‘Oorlog en verzet in de regio’ (zie afbeelding 48).

De trend van terugvallen op het kenmerkende van de lokale geschiedenis en de kleinschaligheid van het verleden is sinds 2012 ook waarneembaar bij het Oorlogsmuseum Overloon. Het museum is zich bewust meer gaan richten op de unieke regionale gebeurtenis en op de locatie zelf: de Slag om Overloon en de daaraan verbonden impact voor de regio en de rest van Zuid-Nederland. Volgens directeur Erik van den Dungen liggen hierin ook de kansen voor het oorlogsmuseum. Door zich op het specifiek eigene te richten kan het zich onderscheiden van andere museale oorlogsinstellingen. De behoefte om de gehele geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog te tonen is dan ook niet meer aanwezig. Eerder al werd geruisloos het onderdeel over de oorlog in Nederlands-Indië drastisch ingekort. Vervolgens werd na 2011 ook het kampenmuseum definitief gesloten en ontmanteld. Andere musea die verbonden zijn aan belangrijke historische plekken, zoals het Herinneringscentrum Kamp Westerbork of de Hollandsche Schouwburg, kunnen dit aspect veel beter behandelen, aldus Van den Dungen.⁸⁶ Voorts lijkt ook het verzetselement meer naar de achtergrond te zijn verdwenen ten gunste van de historische militaire oorlogsvoering. In 2013 werd besloten de uit 2006 daterende benaming *Liberty Park* voor het museum in te wisselen voor de meer vertrouwde benaming Oorlogsmuseum Overloon.⁸⁷ Veelzeggend is dat de toevoeging ‘Verzetsmuseum’ uit 1960 niet terugkeerde. Met de mogelijke komst van een nationaal oorlogsmuseum in Nijmegen (Vrijheidsmuseum w02), dat geïnitieerd is door de oorlogsmusea in Oosterbeek, Groesbeek en Overloon, en waar het ‘grote oorlogs-

86 Vraaggesprek met Erik van den Dungen, directeur Liberty Park, Overloon 7 juni 2012.

87 ‘Liberty Park in Overloon wordt “Oorlogsmuseum”’, Omroep Brabant, 10 januari 2013, <http://www.youtube.com/watch?v=izc6ouwH6jM> (geraadpleegd 2 juli 2013).

verhaal' aan bod komt, zal het Oorlogsmuseum Overloon – evenals de beide andere museale instellingen – zich gaan profileren als een museum 'met een eigen locatiegebonden focus': de geschiedenis op de plek zelf.⁸⁸ In 2013 is het Oost-Brabantse museum derhalve begonnen met de bouw van een nieuw paviljoen, geheel gewijd aan de Slag om Overloon en de bevrijding van de regio.⁸⁹ Naast uitgesproken nationale en soms internationale thema's van de oorlog kiest Oorlogsmuseum Overloon daarmee bewust voor presentaties binnen kleinere, lokale kaders.

Door deze fragmentering van het verleden langs de lijnen van specifieke lokale gebeurtenissen en omstandigheden, zoals onder meer in Overloon gebeurt, wordt de diversiteit binnen het veld van oorlogsmusea verder vergroot. Er is sprake van een ontwikkeling naar individualisering en lokalisering van het verleden. Het verleden wordt klein gemaakt en dichterbij gehaald. Ofschoon de beeldbepalende musea zich beijveren om de lokale geschiedenis in te bedden in een bredere context, kan hiermee de context van de Tweede Wereldoorlog als een nationale, maar vooral ook internationale gebeurtenis uit het zicht verdwijnen.

Het Fries Verzetsmuseum heeft zich bij de in 2013 geopende nieuwe inrichting ook laten leiden door de toenemende historische belangstelling voor de eigen omgeving: waarin onderscheidt de streek waarin ik woon zich van andere? In zekere zin is dit ook terug te zien in de nieuwe naamgeving van het museum. Eerder kwam al ter sprake dat het museum onveranderlijk bleef vastgehouden aan de naamgeving 'verzetmuseum', terwijl de thematiek verzet al lang niet meer het enige uitgesproken thema in de presentatie was. Met het oog op de verhuizing van het museum naar het nieuwe onderkomen op het Zaailand in Leeuwarden is de officiële aanduiding gewijzigd: 'Verzetmuseum Friesland' werd 'Fries Verzetsmuseum'. Een subtiele maar niet onbelangrijke aanpassing. Zou de oude naam nog kunnen verwijzen naar de vestigingslocatie, de huidige benaming benadrukt een fundamenteel aspect van de inhoudelijke benadering: meer dan voorheen is de Friese herinnering aan de oorlog het vertrekpunt van de presentatie. Het museum wil met de aanpassing van de naam tevens de eigen identiteit als onderdeel van het Fries Museum accentueren. Voor het Fries Museum beklemtoont de naamgeving dat in het museale concept het 'Friese' onvoorwaardelijk de basiswaarde van de pre-

88 Bidboek 'Museum w02 i.o. Museum met een missie zoekt partners van betekenis' TiMe Amsterdam i.s.m. het Airborne Museum 'Hartenstein' te Oosterbeek, het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945 in Groesbeek, het Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum in Overloon en de Gemeente Nijmegen (november 2010, Stichting Museum w02 i.o.), Tinker Imagineers, Stan Boshouwers en Paul Houten, 'Vrijheidsmuseum w02. Concept, gebouwstudie & haalbaarheid', (2013), ter hand gesteld aan auteur.

89 Erik van den Dungen, 'Volgende halte: Overloon centraal', *SEOS. Museumbulletin van het Liberty Park*, nr. 57, juni 2012 en 'Nieuwsbericht Oorlogsmuseum Overloon', 23 juni 2013, <http://www.oorlogsmuseum.nl/actueel/307> (geraadpleegd 28 juni 2013).

sentatie is. Zo toont het museum een mix van kunst, cultuur en geschiedenis, maar gaat het voor alles over de Friezen en het verhaal van Friesland. Verhalen van mensen, van het verleden, van de rijke cultuur, maar ook van het heden. Het museum zoekt het spanningsveld c.q. de wisselwerking tussen traditie en vernieuwing, en heeft daarbij voortdurend het actualiseren van het verleden voor ogen. In een van de beleidsstukken werd de vernieuwde invulling als volgt omschreven:

Het Fries Museum is het resultaat van de zoektocht naar het typisch Friese en de wens om dat te bewaren voor toekomstige generaties. Deze lijn gaat in op dat wat door de tijd heen – terecht of onterecht – als typisch Fries is bestempeld en de manier waarop mensen door de tijd heen tegen de Friese geschiedenis en cultuur aankijken.

Wat als ‘typisch Fries’ ervaren moet worden, is zeer veelzijdig te interpreteren. Het zelfbeeld – de eigen norm die gehanteerd wordt – verschilt ongetwijfeld van de voorstelling die er van buiten de Friese gemeenschap bestaat van Friesland en de Friezen. Deze visies en onderscheidende eigenschappen zijn niet statisch, maar veranderen voortdurend. Een eenduidig beeld zal dan ook nooit bestaan.⁹⁰ Er is daarom gekeken naar het benoemen van centrale begrippen en het aanbrengen van een thematisering in wat als een Friese cultuur en geschiedenis beschouwd kan worden. In de presentatie ‘De beleving van Friesland’ is het accent dan ook gelegd op het landschap en op hoe mensen de Friese ruimte hebben ingericht. De visie van Friese kunstenaars hierop is een belangrijke invalshoek. In de Friese historie spelen de Friese (elf) steden een hoofdrol als centra van cultuur, wetenschap en handel. Rond 1800 veranderde dat beeld en kreeg het platteland een steeds dominantere plaats toebedeeld. Er ontwikkelde zich een dynamieke relatie tussen stad en platteland.

Het huidige Fries Verzetsmuseum sluit aan bij de uitgangspunten van het Fries Museum door het verhaal van Friesland en de Friezen in de Tweede Wereldoorlog te vertellen.⁹¹ Vanuit het besef dat de intensievere omgang met het verleden tegenwoordig vooral ook een belangstelling voor de omgevingsgeschiedenis betreft, is bewust gekozen voor schaalverkleining. De regionale benadering van oorlog en bezetting maakt het verleden beter voorstelbaar en inleefbaar. Er wordt een beeld van de ‘eigen’ geschiedenis opgeroepen waarmee de lokale bezoeker eerder

90 Zie Erik Betten, *De Fries. Op zoek naar de Friese identiteit* (Leeuwarden 2013). Onderzoeker Erik Betten geeft aan dat de invulling van een Friese identiteit zeer persoonlijk van aard is. Hij concludeert dat dé Friese identiteit niet bestaat. Wel onderkent hij twee kernelementen van een Friese identiteit: de Friese taal en het Friese landschap.

91 Hans Groeneweg, ‘Fries Verzetsmuseum. Een verhaal dat je raakt’, conceptprojectplan: versie 18 juli 2011, p. 7. Archief Stichting FVM.

geneigd is zich te identificeren, is de overtuiging van de tentoonstellingsmakers. De oorlogsgeschiedenis in de provincie Friesland verschilt in grote lijnen niet wezenlijk van die van de rest van Nederland. Toch deden zich specifieke, onderscheidende omstandigheden voor en vonden er aansprekende gebeurtenissen plaats, zoals de eerder genoemde overval op het Huis van Bewaring van Leeuwarden in december 1944 (zie afbeelding 30). Daarnaast bood het uitgesproken landschappelijk karakter van de provincie met haar uitgestrekte meren, weilanden en afgelegen boerderijen een onderkomen aan onderduikers uit het hele land. Tijdens het laatste oorlogsjaar hadden ‘hongertochten’ vanuit het westen Friesland als doel en verleenden Friese gezinnen onderdak aan duizenden kinderen uit de Randstad. In meer of mindere mate speelden de grote thema’s en dilemma’s uit de nationale bezettingsgeschiedenis ook in het noorden een rol van betekenis: zo kende ook Friesland een Joodse gemeenschap die als gevolg van de vervolging gedeceimeerd werd. In de presentatie van het Fries Verzetsmuseum worden deze nationale thema’s nadrukkelijk aan de orde gesteld, maar consequent vanuit een Fries perspectief. Het maken van persoonlijke afwegingen en keuzes, en zaken als samenwerking, collaboratie, vervolging, verzet en terreur worden verteld aan de hand van Friese gebeurtenissen, door Friese getuigenissen of via objecten waaraan Friese verhalen zijn verbonden. De aansprekende omgevingsgeschiedenis wordt aangewend om invulling te geven aan het grote geschiedverhaal van de Tweede Wereldoorlog: de lokale en regionale herinnering ter ondersteuning van de nationale herinnering.

De regionale en nationale herinnering raken sterker met elkaar vervlochten in het laatste gedeelte van de tentoonstelling van het Fries Verzetsmuseum, waar de ontwikkeling en veranderende omgang van de naoorlogse herinnering aan de bezetting worden belicht. De invloed en betekenis van cultuur, media, politiek en geschiedschrijving in relatie tot de jaren ’40-’45 hebben vaak een nationale impact en kennen niet altijd een duidelijke, autonome regionale component. Speelfilms als *Soldaat van Oranje* of *Zwartboek*, televisiedocumentaires als *De Bezetting*, een affaire rond het oorlogsverleden van politicus W. Aantjes, de belangstelling voor Anne Frank en veranderende interpretaties van de geschiedenis van de oorlog hebben voor alles een nationale betekenis gehad. Uiteraard zijn er lokale en regionale manifestaties van deze uitingen: zo vinden er jaarlijks, tot aan het kleinste dorp toe, lokale herdenkingen plaats, heeft Friesland zijn eigen oorlogsmonumenten en kent de provincie enkele ophef veroorzakende affaires. Toch laat de verbeelding van deze naoorlogse omgang met het verleden zien dat een lokaal beeld van en een lokale visie op het verleden steeds meer is gaan samenvallen met een nationaal beeld. In dit deel van de presentatie, getiteld *Oorlog na de oorlog*, is minder sprake van een kenmerkende regionale geschiedenis, zoals dat wel het geval is bij het gepresenteerde beeld van de oorlogsjaren.

MUSEAAL HERDENKEN

In hoofdstuk 3 werd betoogd dat vanaf midden jaren negentig de musealisering van de herinnering aan de oorlog, in het bijzonder aan vervolging en terreur, ‘op de plek zelf’ een prominente plaats is gaan innemen. Herdenken als manier om de herinnering vorm te geven werd belangrijk gevonden, vooral als daar ook een actuele betekenis aan werd verbonden.⁹² Herdenken en herinneren liggen dan in elkaars verlengde. Jay Winter betoogt dat herdenken een sociaal en actief proces is en dat herinnering, zowel individueel als collectief, hiervan het product is. Herdenken en herinneren zijn veranderlijk van aard en betekenis. Zij worden beïnvloed door de geschiedschrijving en culturele en maatschappelijke veranderingen, alsook door heersende politieke en sociale verhoudingen. Die zijn van invloed op wie, wat, waar en waarom er wordt herinnerd en herdacht.⁹³

Het Nationaal Comité 4 en 5 Mei benadrukt sinds 2001, toen het de ontwikkeling startte van een digitale database voor alle Nederlandse oorlogsmonumenten, het belang van gedenktekens en de betekenis van herdenken.⁹⁴ Monumenten dienen een maatschappelijk belang. Naast plaatsen van herdenking, bezinning en troost, worden zij beschouwd als vormgever van de lokale identiteit, die de plaatselijke oorlogsgeschiedenis verbinden met het grotere verhaal van de oorlog en latere conflicten. Oorlogsmonumenten houden de herinnering aan de oorlog levend.⁹⁵

Om herdenken en herinneren op de historische locaties meer inhoud te geven, groeide de behoefte de oorspronkelijke functie en betekenis van locaties als het doorgangskamp Westerbork en de kampen Vught en Amersfoort meer zichtbaar en inleefbaar te maken. Het proces van musealisering werd geïntensifieerd. Op of bij deze historische plekken verschenen herinneringscentra, waar herinneren en herdenken samenkwamen. Omgekeerd deed zich een vergelijkbare ontwikkeling voor: oorlogsmusea, al dan niet verbonden aan locaties waar zich specifieke gebeurtenissen hebben afgespeeld, zijn hun gedenkfunctie gaan accentueren.

92 In het in 2006 nieuw geformuleerde Jeugdvoorlichtingsbeleid werd het stimuleren van de betrokkenheid van jongeren bij het ‘herdenken’ expliciet genoemd. Brief van de staatssecretaris van vws C.I.J.M. Ross-van Dorp aan de Tweede Kamer 18 januari 2006, betreft Voortgangsrapportage uitvoering wetten oorlogsgetroffenen Tegoeden Tweede Wereldoorlog. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005-2006, 20 454 en 25 839, nr. 75. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-20454-75.html> (geraadpleegd 10 juni 2013).

93 Jay Winter, *Remembering War. The great war between memory and history in the twentieth century* (New haven/London, 2006), p. 137-138.

94 Zie: <http://www.4en5mei.nl/herinneren/oorlogsmonumenten> (geraadpleegd 31 mei 2013).

95 Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Beheer en behoud. Beleidshandreiking oorlogsmonumenten* (Amsterdam, 2008), p. 7.

Sommige musea zijn materiële monumenten als ankerpunten van herinnering in hun vaste opstellingen gaan integreren. Een ‘gecreëerde’ herdenkingsplek blijkt een belangrijk overdrachtelijk element in de museale presentatie te zijn. Monumenten vertellen een verhaal, zij accentueren een bepaalde gebeurtenis, of herinneren aan een persoon of groep, en dragen zodoende bij aan het (re)construeren van een gezamenlijke opvatting over een gebeurtenis. Een wezenlijk kenmerk van de monumentalisering is voorts dat de uitstraling en de betekenis van veel monumenten een sterk lokale en regionale dimensie kennen.⁹⁶ Gebeurtenissen uit de nabije omgeving worden in herinnering gebracht en plaatselijke slachtoffers geëerd en herdacht. Vanuit de gedachte dat uit het verleden ook lering moet worden getrokken, hebben veel gedenktekens ook een morele intentie: een waarschuwing voor toekomstige bedreigingen of het propageren van een vrijheidsideaal. Monumenten vervullen daarmee een functie in het verbinden van verleden en heden en toekomst. Deze kenmerken komen overeen met de missies van veel oorlogs- en verzetsmusea en herinneringscentra. De museale instellingen willen immers ook aanmanen tot herinneren en daaraan een zinvolle betekenis voor het heden koppelen.

Het versterken van de gedenkfunctie van de musea past in de wereldwijde opkomst vanaf de jaren negentig, van zogenoemde *memorial museums*, die een moreel ‘framework’ verbinden aan een te gedenken historische gebeurtenis.⁹⁷ De Nederlandse oorlogsmusea geven op uiteenlopende wijze invulling aan hun gedenkfunctie. Dat een *memorial museum* niet verbonden hoeft te zijn aan een ‘plaats van terreur’, blijkt wel uit de vele Holocaustmusea in de Verenigde Staten. Ook in Nederland zijn enkele oorlogsmusea gevestigd op plekken waaraan geen specifieke historische gebeurtenissen zijn verbonden. Deze musea hebben vervolgens het gemis van ‘op de plek zelf’ gecompenseerd door een herdenkingsfunctie te creëren in de vorm van monumenten in de opstelling. Het Verzetsmuseum Friesland was in feite bij de oprichting in 1979 al een verzetsmonument op zich, omdat het vooral een eerbetoon aan het verzet en de verzetsslachtoffers in Friesland wilde zijn. Dit alleen was niet voldoende. Er werd ook een tastbaar gedenkteken voor het verzet in de vaste opstelling geplaatst. Met de verhuizing van het museum naar de Kanselarij in Leeuwarden in 1995 kreeg een monument voor het Friese verzet nog meer betekenis toebedeeld. Er kwam een nieuw ontwerp van Rein Feenstra en Annemiek Fictoor, bestaande uit smalle, dicht op elkaar geformeerde vierkante, ranke, metalen palen, met daarin verwerkt de portretten en namen van alle 290 gevallen Friese verzetsmensen. Bijeen gegroepeerd roept het geheel een associatie op met wuivend riet, dat zo kenmerkend is voor het Friese landschap. Centraal onderdeel van het monument is een granieten herdenkingszuil met daarop de

96 Van Ginkel, *Rondom de stilte*, p. 27-34.

97 Zie hoofdstuk 3, ‘Op de plek zelf’.

tekst: 'Fallen yné striid tsjin unrjocht en slavernij. Dat wy yn frede foar rjocht en frydom weitsje'.⁹⁸

De inrichting van 1995 voorzag voor het eerst ook in een Joods monument. Kunstenaar Rob Nypels ontwierp voor de hernieuwde presentatie over de breedte van de expositiezaal een indrukwekkende herdenkingswand voor de 616 vermoorde Joden uit Friesland. Op glasplaten staan hun namen gegraveerd. Door de belichting vallen de schaduwen van de namen op grote verweerde koperen wandplaten die er vlak achter geplaatst zijn, terwijl de bezoeker zichzelf in het glas ziet. In de eerdere inrichting van het Verzetsmuseum Friesland was de aandacht voor de Jodenvervolgving nog relatief gering geweest. Mede door het nieuwe gedenkteken voor de vermoorde Joden uit Friesland werd tegemoet gekomen aan de al eerder ingezette veranderende publieke (monumentale) aandacht voor de herinnering aan de slachtoffers van de Jodenvervolgving. In 1996 ten slotte is in het museum een gedenksteen onthuld ter nagedachtenis van de circa duizend omgekomen Friese dwangarbeiders: ook de herinnering aan de tewerkgestelden was lang onderbelicht gebleven.⁹⁹ Met deze monumenten, en nog een enkele later toegevoegde herinneringsplaquette, heeft het 'museaal herdenken' in de vaste opstelling van het Fries Verzetsmuseum een steeds belangrijker plaats ingenomen. Zo was en is het verzet monument bij rondleidingen van schoolgroepen stevast het vertrekpunt van het educatieve programma. Scholieren krijgen de vragen voorgelegd: wie en wat herdenken we en waarom?

De monumenten van het Friese Verzetsmuseum zijn stilaan zelf ook museale objecten van betekenis geworden. Ze zeggen iets over het herdenken, de veranderende invulling die hieraan is gegeven en hoe de oorlog in Friesland wordt herinnerd. Sinds de verhuizing van het museum in 2013 vervullen deze gedenktekens zelfs meer dan voorheen een hoofdrol in de presentatie. Oorlogsmonumenten en andere tastbare plekken in de provincie krijgen in de huidige opstelling expliciet aandacht in de expositiezaal *Plaatsen van herinnering*. Bezoekers worden bewust gemaakt van de aanwezigheid van concrete verwijzingen naar de oorlog in de eigen leefomgeving. In de aanloop naar de inrichting van de nieuwe presentatie ging een publieke oproep uit mee te werken aan het in beeld brengen van de meer dan zeshonderd plekken in Friesland die verwijzen naar de oorlog. Er werd gevraagd persoonlijke verhalen over monumenten, standbeelden, glas-in-loodramen, straatnaambordjes, kunstwerken of welke andere tastbare uitingen met betrekking tot de oorlog dan ook in te dienen. Verzocht werd er ook een foto van te maken, die vervolgens op een speciale website werd toegevoegd.¹⁰⁰ Het is een bewuste poging het

98 'Gevallen in de strijd tegen onrecht en slavernij. Dat wij in vrede voor recht en vrijheid waken.'

99 Het monument in de vorm van een granieten gedenkplaat is in opdracht van de Vereniging van Ex-Dwargarbeiders afdeling Friesland gerealiseerd. 'Gedenkplaat voor dwargarbeiders', *Leeuwarder Courant*, 28 september 1996.

publiek actief te betrekken bij de activiteiten van het museum, waarmee een invulling wordt gegeven aan wat in de moderne cultuur-historische museumwereld wel gepropageerd wordt als het netwerkmuseum. Het publiek wordt niet gezien als een anonieme doelgroep, maar als een gemeenschap waarmee wordt samengewerkt en een relatie wordt opgebouwd.¹⁰¹

Ook andere oorlogsmusea benadrukken hun gedenkfunctie door monumenten in hun presentaties op te nemen. Het Verzetsmuseum Zuid-Holland heeft sinds zijn openstelling in 1986 in de binnentuin verschillende monumenten staan. De meeste zijn replica's op schaal van bestaande monumenten, zoals het nationaal Indisch Monument, waarvan het origineel vervaardigd door Jaroslawa Dankowa zich in Den Haag bevindt en het monument van Koningin Wilhelmina (1984) door Carol Cairns-van den Boom. Er zijn ook replica's opgenomen van monumenten die refereren aan de Zuid-Hollandse oorlogsgeschiedenis: het monument voor de Stijkelgroep (Marian Gobius), voor Joodse Alphense vervolgingsslachtoffers (Dick Elffers) en voor Leidse vrouwen uit het verzet (Truus Menger). Bewust wil het museum met de gedenktekens pleisterplaatsen van bezinning en reflectie creëren. In de herinrichting van het museumgedeelte uit 2010 zijn daarom ook deze gedenktekens opgenomen.

In het museumpark in Overloon bevinden zich eveneens een groot aantal oorlogsmonumenten. Sinds vele jaren herdenkt men hier niet alleen de slachtoffers van de militaire veldslag, die daar eind 1944 in de omgeving plaatsvond. Verschillende gedenktekens zijn ter nagedachtenis van andere slachtoffers en ter herinnering van uiteenlopende gebeurtenissen opgericht. In de database van de oorlogsmonumentenwebsite van het Nationaal Comité 4 en 5 Mei zijn er elf opgenomen.¹⁰² Zo bevindt zich in het groen, te midden van het historisch oorlogsmateriaal, een monument dat herinnert aan de inzet van het Regiment Stoottroepen (1952, Charles Eyck), een gedenkteken genaamd 'de gevangene' – een beeld van een mannenfiguur, bevestigd op een vervormd, omgebogen hakenkruis ter nagedachtenis aan politiek geïnterneerden (1989, Alexander Mositsjoek) – en acht andere verzetsmonumenten. In overeenstemming met het toenmalige beleid van het museum om een algemeen, nationaal beeld van de oorlog te presenteren, werd in 1996 het 'officiële' nationale gedenkteken onthuld ter herinnering aan de gedwongen arbeid en ter herinnering aan de dertigduizend mannen die daarbij het leven verloren. Het betreft een thematiek die, zowel in de geschiedschrijving als in de monumentalisering, tot dan toe onderbelicht was. Het monument, vervaardigd door John Brandon, toont een beeldengroep van vijf mensenfiguren. Elke figuur staat voor 100.000 dwangarbeiders in de oorlog. Het monument is een aansporing

100 www.friesetopstukken.nl/oorlogsmonumenten (geraadpleegd 2 mei 2013).

101 Arnoud Odding, *Het disruptieve museum* (Den Haag 2011).

102 <http://www.4en5mei.nl/herinneren/oorlogsmonumenten> (geraadpleegd 7 mei 2013).

tot blijvend herinneren. Op een plaquette is een aantal regels uit een gedicht van Wim de Vries toegevoegd:

Straks gaan we weer terug naar het heden
en hoe men 't wendt en keert of plooit
wij zullen veel moeten vergeven,
vergeten echter doen we nooit.

Ook een enkel naoorlogs, aan de Tweede Wereldoorlog gerelateerd aspect is in het museumpark in Overloon verwerkt in een monument. Een bronzen beeldengroep, bestaande uit vier menselijke figuren met schild, werd geplaatst door verzetsgepensioneerden uit erkentelijkheid voor het werk van de Stichting 1940-1945 (1972, Johan Jorna).

De museaal vormgegeven herinnering aan het Indische verleden is eveneens nauw verbonden met een proces van 'monumentaliseren' van het verleden. Het Indisch Herinneringscentrum en de museale presentatie *Het verhaal van Indië* bevinden zich niet zonder reden op het landgoed Bronbeek bij het Koninklijk Tehuis Bronbeek voor Oud-militairen. In 1985 werd hier het monument ter herinnering aan de Nederlandse slachtoffers in Japanse vrouwenkampen geplaatst, ontworpen door Frans Nix. Het gedenkteken stond aanvankelijk in Apeldoorn, maar kon daar niet voldoende tegen vandalen worden beschermd. Het park rond het tehuis, waar vooral veel oud-KNIL-militairen woonden, werd vanaf dat moment geleidelijk aan tot een gedenkplaats getransformeerd. De Indische herinneringsgemeenschap kreeg op deze manier erkenning voor haar oorlogservaringen, een erkenning die zij lang had moeten ontberen.¹⁰³ Op het landgoed verschenen onder meer monumenten ter herinnering aan de jongenskampen (1988, H.L.B. Mahieu/Anton Beijssens), de Birma-Siam- en Pakan Baroe-spoorwegen (1989), het KNIL (1990, Thérèse de Groot-Haider), het gevangenkamp Glodok (1996, een replica van het gedenkteken op de erebegraafplaats Menteng Pulo bij Jakarta), het Indische Verzet (1997, Van Loghem), het strafkamp Dampit (2001, Rudi Augustinus) en een gedenkteken ter nagedachtenis aan de omgekomen krijgsgevangenen tijdens hun transport door de Japanners over zee 1942-1945 (2004, Anneriet de Pijper).¹⁰⁴ De meest recente toevoeging is een wand met namen van vrouwen en kinderen die tijdens de oorlog in Zuidoost-Azië in Japanse kampen zijn omgekomen (2010, Stichting Japanse Vrouwenkampen). Voor vrijwel elke Indische herinneringsgroep verscheen wel een monument. In deze omgeving van monumenten en herdenken werd in 2010 de vaste nationale tentoonstelling *Het verhaal van Indië*

¹⁰³ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, p. 529-531.

¹⁰⁴ Zie: Elly Touwen-Bouwsma, 'Het Bronbeekpark', in: Madelon de Keizer & Marije Plomp (red.), *Een open zenuw*, p. 105-114.

ngericht. Met deze museale presentatie kwam er een directe wisselwerking tot stand tussen monumentaal gedenken en museaal herinneren. Bronbeek is daarmee, samen met het Indisch monument in Den Haag, ‘de belangrijkste ankerplaats van de Indische herinnering geworden’.¹⁰⁵

Talrijk zijn de regionale musea, hoe groot- of kleinschalig ook, die de gedenkfunctie van hun expositieplaats benadrukken. Zo richtte het Glider Museum in Wolfheze in 2009 bij het museum het Glidermonument op, ter herinnering aan de omgekomen Amerikaanse vliegers die in deze zweefvliegtuigen bij de operatie *Market Garden* zijn gesneuveld. Het OorlogsVerzetsMuseum in Rotterdam heeft een betonnen Duitse bommenwerper als monument voor de toegangsdeur staan ter herinnering aan het bombardement op de stad. Het Zeeuwse Polderhuis Westkapelle, Dijk- en Oorlogsmuseum onthulde in 2010 bij wijze van monument de *Liberty Bridge*: een ‘trappenbrug’ die de originele *Shermantank* op de dijk verbindt met het lager gelegen museum, en die een erbetoon is aan de militairen van de geallieerde strijdkrachten die zijn omgekomen bij de bevrijdingsoperatie in 1944 (zie afbeelding 31). ‘Het is een gebruikersmonument dat gedenkt en herdenkt, verbindt en verenigt’, aldus de beheerder van het museum.¹⁰⁶ Het museum Oorlog in de Peel te Melderslo heeft in 2012 een monument opgericht om de omgekomen bemanning van de Britse *Lancaster* die op 26 mei 1943 in de directe omgeving verongelukte te eren.

Sommige musea geven invulling aan hun herdenkingsfunctie door stilte- en bezinningsruimtes in te richten. Deze elementen dragen bij aan de ritualisering van de herdenking en daarmee van de herinnering. Zo heeft Overloon midden jaren tachtig een door Dick Elffers ontworpen *Chapelle Ardente* voorzien van een eeuwige vlam, waarmee een welhaast sacrale plek van reflectie en gedenken is gecreëerd. Het Nationaal Monument Kamp Vught heeft een bezinningsruimte met daarop een gedenk wand met de namen van alle mannen, vrouwen en kinderen die het kamp Vught niet overleefden. Het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945 in Groesbeek wilde bij de oprichting in 1987 de herinnering aan de oorlogsacties levend houden en laten zien wat oorlogsgeweld in de regio had aangericht, maar tegelijk moest het museum ook een blijk van dankbaarheid zijn ‘aan al diegenen die voor onze vrijheid hun leven gaven’. In een ‘erekoepel’, in de vorm van een parachute, bevindt zich de *Roll of Honor* met de namen en gegevens van de vanaf *D-Day* gesneuvelde geallieerden en van de geallieerde vliegers die vanaf september 1939 bij luchtacties boven Noordwest-Europa zijn omgekomen (zie afbeelding 32).¹⁰⁷ In

105 Van Ginkel, *Rondom de stilte*, p. 531.

106 Mededeling Jan de Jonge, beheerder Polderhuis Westkapelle, Dijk- en Oorlogsmuseum, 28 juli 2010.

107 Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945, Beleidsplan 2001-2005, Archief Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945, Groesbeek.

het midden van deze ruimte staat de ‘vrijheidsboom’. Hieraan kunnen kinderen strookjes papier bevestigen, waarop zij hun wensen en vragen of opmerkingen over wat ze gezien hebben kwijt kunnen. Het Bevrijdingsmuseum in Groesbeek geeft ook nog op een andere wijze invulling aan het herdenken van de gesneuvelde geallieerden in de regio. Direct naast het museum ligt het Canada Netherlands Memorial Park, dat de intentie heeft een ‘levend monument’ te zijn en in 1998 werd onthuld. Vanuit het park kijkt men over het omliggende landschap met in de verte de Canadese Erebegraafplaats.

Het Verzetsmuseum Amsterdam, dat gehuisvest is in een pand dat geen uitgesproken herinneringen aan de oorlog oproept, laat zich in zijn presentatie niet in met het plaatsen van gedenktekens. Indirect is er echter wel sprake van een herdenkingsfunctie. Het museum is gelegen in een omgeving waar de Duitse bezetting door tal van gedenktekens en historische plekken volop aanwezig is: het Auschwitzmonument, het monument van de Dokwerker, de Hollandsche Schouwburg, de Joodsche Crèche, het monument voor het kunstenaarsverzet en – tegenover het museum – de plaquette ter herinnering aan de aanslag op het bevolkingsregister in 1943.

Het Anne Frank Huis wordt door het publiek veelal beschouwd als een aanschouwelijk monument ter nagedachtenis aan Anne Frank en de andere onderduikers. De Anne Frank Stichting wil echter de betekenis van het pand en het museum als gedenkplaats met een daarbij horend eerbetoon zo veel mogelijk inperken. Sinds de openstelling heeft het Anne Frank Huis verschillende gedaantes aangenomen, van een ontmoetingsplek en actiecentrum tot wat het nu al geruime tijd is, een museum. Het publiek maakt zich een voorstelling van hoe Anne Frank en de onderduikers er hebben geleefd en waar Anne haar dagboek schreef. In de vijftig jaar dat het huis voor bezoekers is opengesteld, wil de Anne Frank Stichting vooral voorkomen dat het huis een soort bedevaartsoord wordt. Ofschoon nauwelijks te voorkomen, mag de herinnering niet omslaan in een tomeloze verering van Anne Frank. In het ‘Achterhuis’ treft het publiek dus geen traditioneel fysiek monument aan. Het achterlaten van bloemen en het ontsteken van kaarsen of iets dergelijks als een blijk van medeleven en bewondering is niet toegestaan. Maar wie daar toch behoefte aan heeft, kan dat op eigen initiatief vlakbij om de hoek van het museum doen. Aan de voet van de Westerkerk bevindt zich sinds 1977 een bronzen beeld van Anne Frank, een creatie van de beeldhouwer Mari Andriessen, bekend van zijn monument de Dokwerker elders in de stad, dat de Februaristaking van 1941 herdenkt.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Lans en Vuijsje, *Het Anne Frank huis. Een biografie*, p. 80.

MUSEALISERING VAN MILITAIRE BEGRAAFPLAATSEN

De wisselwerking tussen musealisering, monumentalisering en herdenken is sinds een aantal jaren ook terug te zien in de belangstelling voor militaire erebegraafplaatsen. Het betreft een interesse die te verbinden is aan de eerder geconstateerde toenemende aandacht voor de militaire aspecten van de Tweede Wereldoorlog en een herwaardering voor de offers die destijds door Nederlandse en geallieerde militairen zijn gebracht. Veelal gelegen op plekken die ooit het toneel van strijd waren, zijn deze erebegraafplaatsen indrukwekkende plaatsen van respect en eerbetoon. Lopend langs de graven met de eenvormige graftekens wordt de bezoeker zich bewust van de offers die de talloze gesneuvelden, veelal jonge soldaten, hebben gebracht en van het persoonlijke leed dat daaraan is verbonden. In gedenkboeken kunnen de namen van de soldaten, met hun leeftijd, rang en woonplaats, worden opgeslagen. Naarmate de oorlog verder van ons af is komen te liggen, groeit de behoefte om bij deze erevelden meer historische context te geven en er inhoudelijke betekenis aan te verbinden, op een wijze zoals dat in feite al geruime tijd gebeurt in Groesbeek door het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945 en in Oosterbeek door het Airborne Museum 'Hartenstein'. In Groesbeek wordt bijvoorbeeld de militaire begraafplaats, met meer dan 2.300 graven van in de regio gesneuvelde Canadese militairen, door het naastgelegen gedenkpark verbonden met het bevrijdingsmuseum. Begraafplaats, museum en park vormen daarmee, zoals het museum aangeeft, 'een snijpunt van verleden, heden en toekomst'.¹⁰⁹

Bij verschillende militaire begraafplaatsen zijn de afgelopen jaren informatiecentra met museale presentaties verrezen om meer historische context te bieden. Bij het Militair Ereveld Grebbeberg in Rhenen, de laatste rustplaats van 850 in de meidagen van 1940 gesneuvelde Nederlandse militairen, is in 2005 een informatiecentrum gerealiseerd (zie afbeelding 33). Het centrum geeft via de permanente tentoonstelling *Daar spraken wij nooit over*, een beeld van de strijd op de Grebbeberg, waarbij aandacht wordt geschonken aan de ervaringen met oorlogsgeweld en de verwerking van het oorlogsleed door militairen en nabestaanden van gesneuvelde militairen. In een nagebouwd deel van een stelling zijn militaire attributen te zien en worden historische filmbeelden getoond, terwijl verschillende audiopresentaties een indruk geven van persoonlijke ervaringen. Een buiten het terrein gelegen kazemat uit de Tweede Wereldoorlog en een gereconstrueerde loopgraaf maken eveneens deel uit van de museale presentatie.¹¹⁰ In 2012 tekenden tus-

109 <http://www.bevrijdingsmuseum.nl/Basis.aspx?Tid=2&Sid=1195&Hmi=158&Smi=1195> (ge raadpleegd 7 mei 2013).

110 Het centrum en de expositie zijn tot stand gekomen op initiatief van de Oorlogsgravenstichting (OGS) met financiële steun van het ministerie van Defensie.

sen de 50.000 en 60.000 bezoekers het reactieboek in het centrum bij het ereveld.¹¹¹

‘Maatschappelijke betrokkenheid’ is de grootste drijfveer achter het initiatief tot realisatie in 2011 van het Informatiecentrum Canadese begraafplaats Holten, meldt de website van het centrum. De oprichting is een initiatief van een aantal geïnteresseerden uit het Overijsselse Holten en omstreken. De doelstelling van de stichting is:

de gedachte aan de Tweede Wereldoorlog door persoonlijke verhalen levend te houden, van generatie op generatie en een bijdrage te leveren aan behoud en voor een breed publiek toegankelijk maken van een bron van historische informatie over de bevrijding van de regio in WOII.¹¹²

Het professioneel opgezette informatiecentrum toont foto’s, filmbeelden en tekstfragmenten met betrekking tot het Canadese aandeel aan de bevrijding van Nederland. Via interactieve beeldschermen zijn interviews en getuigenverklaringen te bekijken. In vitrines bevinden zich documenten, maquettes en voorwerpen. In de filmzaal draait een documentaire over de historische gebeurtenissen en over de totstandkoming van het ereveld. In een database zijn gegevens van alle gesneuvelde Canadese bevrijders voor het publiek beschikbaar. In 2012, het eerste volledige jaar van opening, verwelkomde het informatiecentrum 30.000 bezoekers.¹¹³

Het lag voor de hand dat ook bij de Amerikaanse oorlogsbegraafplaats in het Limburgse Margraten een museaal informatiecentrum zou verrijzen. Het betreft immers de bekendste en best bezochte militaire begraafplaats in Nederland.¹¹⁴ Vergevoerde plannen hiertoe zijn evenwel uiteindelijk niet gerealiseerd. Omdat de begraafplaats van nationale en internationale betekenis is en een beeldbepalend element vormt voor dorp en regio, waren lokale en provinciale overheden en verschillende toeristische en commerciële instanties betrokken bij initiatieven voor een *Memorial Center*.¹¹⁵ Volgens een onderzoek, mogelijk gemaakt door de provincie en de Kamer van Koophandel Zuid-Limburg, zou een breed opgezet museaal herdenkingscentrum nadrukkelijk een aanvulling bieden op de al bestaande voor-

111 Mededeling Johan Teeuwisse (Oorlogsgravenstichting), Den Haag, 2 mei 2013.

112 <http://www.canadesebegraafplaatssholten.nl/html/stichting.html> (geraadpleegd 24 september 2013).

113 Mededeling Henk Vincent, lid van het bestuur van de Stichting Informatiecentrum Canadese begraafplaats Holten, 11 februari 2013.

114 ‘Nationaal Vrijheidsonderzoek 2011’, Bureau Veldkamp (Dieter Verhue, Rogier van Kalmhout en Bart Koenen) in opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 Mei, april 2011.

115 Over de begraafplaats Margraten: Kees Ribbens, ‘De Amerikaanse begraafplaats in Margraten’, in: Madelon de Keizer en Marije Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010), p. 39-52.

zienen en bezienswaardigheden in de regio.¹¹⁶ Voor toeristen moest het centrum een startpunt zijn voor een verkenning van het Heuvelland.¹¹⁷ Dat de plannen uiteindelijk niet tot uitvoer zijn gebracht had, naast zorgen over de financiering, te maken met bezwaren van de beheerder van het ereveld, de American Battle Monuments Commission (ABMC). Deze organisatie hanteert voor alle militaire begraafplaatsen in Europa strikte richtlijnen, die neerkomen op ‘respectvolle’, maar bovenal ‘ingetogen’ begraafplaatsen.¹¹⁸ Daar past geen ‘breed opgezet’ museum bij, zo liet de ABMC weten.¹¹⁹

Wat de (museale) aandacht voor militaire begraafplaatsen betreft, kan tot slot geconstateerd worden dat voor de begraafplaats in Nederland waar zich veruit de meeste graven bevinden vrijwel geen enkele publieke aandacht bestaat. Het betreft de Duitse militaire begraafplaats Ysselsteyn, in het noorden van Limburg dicht bij de Duitse grens. Hier liggen bijna 32.000 gesneuvelden uit de Tweede Wereldoorlog begraven, onder wie een aantal omgekomen Nederlandse oorlogsvrijwilligers in Duitse dienst. Zover de blik reikt staan in het licht glooiende landschap rijen kruisen in grijs natuursteen opgesteld. In een gebouwtje bij de ingang van de begraafplaats liggen namenregisters van de hier begraven militairen. Het Jeugd ontmoetingscentrum, de jeugd afdeling van het Duitse equivalent van de Nederlandse Oorlogsgravenstichting, organiseert kleinschalige educatieve projecten, maar daar blijft het vooralsnog bij.¹²⁰ Van plannen voor een museale presentatie is geen sprake. De Nederlandse samenleving is blijkbaar nog niet toe aan de musealisering van de herinnering aan het daderperspectief van de oorlog.

De informatiecentra die bij begraafplaatsen zijn gekomen, het centraal stellen van monumenten in musea en het accentueren van de visualisering van herinneringslocaties als Westerbork geven aan dat in de herdenkingscultuur de musealisering van de herinnering aan de oorlog een essentiële plaats inneemt. Veranderingen in de herdenkingscultuur, die in de jaren tachtig een opleving doormaakte en tot uiting kwamen in de forse toename van monumenten en de deelname aan herdenkingen, hebben ook hun weerslag in de musealisering van de oorlog. Gedenktekens in de inrichting benadrukken de herdenkingsfunctie van de musea. Als ge-

116 ‘Memorialpark Margraten’, haalbaarheidsonderzoek Oorlogs- en Vrijheidsmuseum door ZKA Consultants & Planners, uitgevoerd in opdracht van de gemeente Margraten in samenwerking met de Kamer van Koophandel Zuid-Limburg en de provincie Limburg, november 2005. http://www.bensavelkoul.nl/memorial_Center_Margraten.htm (geraadpleegd 10 mei 2013).

117 ‘Plan voor “breed Memorial Center” in Margraten’, *Dagblad de Limburger*, 10 februari 2011. <http://www.limburger.nl/article/20110210/regionieuws06/110219993/1206>.

118 Daan de Hulster, ‘Geen Memorial Center op kerkhof in Margraten’, *Limburgs Dagblad*, 31 maart 2012.

119 ‘Alles gedaan voor Memorial Center’, *Limburgs Dagblad*, 10 mei 2012.

120 <http://www.joc-ysselsteyn.com> (geraadpleegd 10 mei 2013).

volg van een herinnerings- en herdenkingscultuur die steeds veelvormiger en gecompliceerder is geworden – onder meer doordat verschillende herinneringsgroepen zich lieten gelden, en die naast een nationale benadering steeds meer ook regionaal en lokaal gericht was – zijn vanaf de jaren negentig het aantal gedenktekens explosief toegenomen.¹²¹ De musealisering van de oorlog hield hiermee gelijke tred. Het aantal musea groeide sterk met als belangrijke functie de verbintenis met herdenken. Als intermediair bieden musea met hun presentaties historische context, waardoor betekenis aan het herdenken kan worden gegeven. De behoefte aan duiding groeit naarmate de oorlog verder terug in de tijd is komen te liggen, maar is ook steeds meer noodzakelijk geworden. Immers, door een sterke lokalisering en regionalisering, maar ook door een te sterke actuele zingeving aan de herinnering aan de oorlog, dreigen feitelijke gebeurtenissen en historische verbanden uit beeld te verdwijnen. In het zichtbaar maken van deze laatste ligt een belangrijke, zo niet de belangrijkste taak van de museale oorlogsinstellingen besloten.

¹²¹ Van Ginkel. *Rondom de stilte*, p. 736-740.